

ILISU BARAJI İNŞAAT SAHASINA RASTLAYAN DİCLE VADİSİNİN TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARI'NDAKİ YERLEŞİM SİSTEMLERİ VE KÜLTÜR TARİHİ

THE BRONZE AND IRON AGE SETTLEMENT SYSTEMS AND CULTURAL STRUCTURE OF THE TIGRIS REGION WITHIN THE CONSTRUCTION AREA OF THE ILISU DAM

A.Tuba ÖKSE, Erkan ATAY, Murat EROĞLU, Yeliz TAN

Anahtar Sözcükler: Ilisu Barajı, Yukarı Dicle Havzası, Mardin, Tunç Çağları, Demir Çağları, Asur Dönemi

Keywords: Ilisu Dam, Upper Tigris Region, Mardin, Bronze Ages, Iron Ages, Assyrian Period

ÖZET

Ilisu Barajı yapım çalışmaları nedeniyle bölgede yürütülen yüzey araştırmaları, Mardin yükseltisi ile Doğu Toros dağları ve Dicle nehrinin oluşturduğu küçük bir dağarası ovada yapılmış ve Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ait (Ökse vd. 2006) 65 yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. MÖ 3-1. binyıla tarihlenen yüzey malzemesi 15 ayrı yerleşmeden toplanmıştır. Araştırılan alan nehrin her iki kıyısında olup 1600 ha alana yayılmaktadır.

Erken Tunç Çağ malzemesi nehrin doğu kıyısında kalan üç yerleşmeden toplanmıştır. Birbirlerine yakın konumdaki bu yerleşmelerden biri büyük, diğeri orta, sonuncusu ise küçük boyutludur. Yerleşim yerlerinin seyrek olması Yukarı Habur ve Yukarı Dicle bölgelerindeki yerleşimlerle karşılaştırılabilir. Çanak çömlek, çizi bezemeli ve boyalı Ninive V gibi, portakal rengi mallar, portakal renkli ağız kara kaseler ve Cezire gri mallarından oluşmaktadır ve MÖ 3. binyıl kuzey Mezopotamya kültürlerine tarihlenir. Erken Transkafkas mal grubuna ait bir çanak parçası, araştırılan bölgede bu binyılın son yüzyıllarında, kuzeydeki dağ kültürlerinin varlığına işaret etmektedir. Orta Tunç Çağ nehrin batı yakasında iki büyük, bir de orta boyutlu, doğu yakasında ise bir büyük, iki orta boyutlu yerleşim yeriyle temsil edilmektedir. Köylerin ve mezra/çiftlik evlerinin yoğun yerleşim düzeni büyük olasılıkla yağışa dayalı kuru tarım yapıldığını göstermektedir. Yüzey buluntuları, yalın düz mallar, kırmızı kahverengi boya astarlı mallar ve Habur boyalı mallarını kapsar. Benzer çanak çömlek topluluğuna sahip ve bu bağlamda karşılaştırılabilecek yerleşim sistemleri, bu yörenin MÖ 19-16. yüzyılda kuzey Dicle ve Yukarı Habur bölgesiyle ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Geç Tunç Çağ malzemesi doğu yakasındaki bir büyük ve bir de küçük yerleşmeden toplanan Mitanni ve Orta Asur mallarından oluşmaktadır. Yerleşmelerin azalması, MÖ 15-11. yüzyıllarda Mitanni ve Orta Asur hakimiyeti sırasında, araştırılan bölgede yerleşik toplum nüfusunda belirgin bir azalma olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu'nun ve Yukarı Dicle'nin el yapımı Erken Demir Çağ çanak çömleği Dicle'nin batı kıyısında iki büyük ve iki orta boyutlu yerleşmeden, doğu kıyısında ise bir büyük, iki orta boyutlu ve iki küçük yerleşim yerinden toplanmıştır. Yerleşmelerin sıklığı ve malzemenin niteliği, Yukarı Dicle bölgesi ile doğu Anadolu'da oldu-

ğu gibi burada da mevsimlik, tarımsal yerleşim birimlerinin olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, Asur krallığının zayıfladığı MÖ 11-9. yüzyıllar arasında, kuzeydeki dağlık bölge göçer-çiftçi toplulukların Mardin bölgesinde de yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yeni Asur Devri yalın çanak çömleği ise, nehrin batı kıyısında bir büyük, iki orta boyutlu ve üç küçük yerleşmeden, doğu kıyısında ise iki büyük ve altı küçük yerleşmeden toplanmıştır. Bu yerleşim düzenini, MÖ 9-6. yüzyıllarda kuzey Cezire'den bilinen, çiftlikler ve bunların bileşimi ile oluşan köyler şeklindeki katmanlanmış bir yapıyı yansıtmaktadır. Kırsal yerleşim birimlerinde, Geç Babil ve Pers Dönemi malzemesi arasında belirgin bir farklılık olmadığı için, Geç Demir Çağı yüzey toplamasının değerlendirilmesine tam olarak yansımamıştır.

ABSTRACT

The field surveys carried out at the construction area of the Ilisu Dam, located on a small plain formed by the Tigris River between the Mardin Massive and the Eastern Taurus zone, revealed 65 ancient places used since the Pre-Pottery Neolithic period (Ökse vd 2006). Surface material dating to the 3rd-1st millennia BC is obtained from 15 sites. The surveyed area is 1600 ha in extend, situated on both banks of the river.

The Early Bronze Age material is collected at three sites on the eastern bank – one large, one middle-sized and one small site close to each other. The sparseness of settlements is comparable with the contemporary settlements of the Upper Khabur and Upper Tigris regions. The material is composed by incised and painted Ninevite-V ware, orange ware, Dark Rimmed Orange Bowls and the Jezirah Grey Ware belonging to the Northern Mesopotamian culture dating to the 3rd millennium BC. One shard belonging to the Early Transcaucasian Ware points to the presence of the Northern Highland Culture during the last centuries of the millennium. The Middle Bronze Age material is found on two large and one middle-sized site on the western bank and one large and two middle-sized sites on the eastern bank, pointing to a dense settlement pattern of villages and hamlets/farmsteads, most probably based on rain-fed agriculture. The surface finds include the Monochrome Standard Ware, the Red Brown Wash Ware and the Khabur Painted Ware. Comparable settlement systems with similar ceramic assemblages determine the cultural parallelism of the region with the Upper Tigris and the Upper Khabur regions during the 19th-16th centuries BC. Late Bronze Age is represented by Mitannian and Middle Assyrian wares collected at one large and one small site on the eastern bank. This pattern points to a dramatic decrease in sedentary population within the surveyed region during the Mitannian and Middle Assyrian supremacy in the 15th-11th centuries BC.

The hand-made Early Iron Age Pottery of Eastern Anatolia and the Upper Tigris region is collected on two large and two middle-sized sites on the western bank and on one large, two middle-sized and two small sized sites on the eastern bank. The frequency of sites and characteristics of material culture is comparable with the dense seasonal settlements of pastoralists in the Upper Tigris region as well as in Eastern Anatolia, so, the mobile pastoralists of the Northern Highlands seem to have lived also in the Mardin region during the weak period of the Assyrian Kingdom between the 11th-9th centuries BC. New Assyrian standard pottery is found on one large, two middle-sized and three small sites on the western bank and two large and six small sites on the eastern bank. This pattern points to a dense occupation determining a rural settlement hierarchy of farmsteads belonging to villages, similar to those established in Northern Jezirah during the 9th-6th centuries BC. The Late Iron Age is not represented by surface finds, since the material culture did not change so much in rural sites during the Late Babylonian and Persian Periods.

GİRİŞ

Mardin Eşiği ile Cudi Dağı arasından akan Dicle Nehri Güneydoğu Anadolu bölgesinin yüz yıl önce-sine kadar meşe ve palamut ormanlarıyla kaplı kal-ker kayaçlarında bir kanyon vadi oluşturmuştur. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin en engebeli bölü-münde bir çanak içinde yer alan cep ovaları ılıman iklime sahiptir. Bu ovalarda yazları kuruyan, kışları ise kar ve yağmur sularıyla beslenen dere ve akar-sulardan oluşan su kaynakları bulunur. Bu ovalar zin-ciri Yukarı Habur Havzası ile Yukarı Dicle Havza-sı arasında yer alan dar bir doğal geçit oluşturur. Dicle vadisinin bu bölümü yakın zamana kadar arkeolojik bakımdan bir *terra incognita* olarak kal-mıştır. Mardin İli Dargeçit ilçesine bağlı Ilısu ve Şırnak ili Güçlükönak ilçesine bağlı Koçköprü ve Koçyurdu köylerine bağlı alanlarda yer alan Ilısu Barajı inşa sahasını kapsayan 1600 hektar büyüklü-ğündeki kamulaştırma alanında 2008 yılında yürü-tülen yoğun yüzey araştırmaları ile bölgede 65 bulun-tu alanı belirlenmiştir (Ökse vd. Baskıda). Bu alan-lardan toplanan yüzey buluntularına göre bölgede Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden günümüze kadar kesintisiz olarak yerleşilmiştir.

Araştırma alanında MÖ 3.-1. binlere tarihlenen yüzey buluntuları¹ 15 alanda ele geçmiştir (Res. 1-4). Bu alanların çoğunun tarla olarak kullanılmasından dola-yı yüzey malzemesi büyük olasılıkla eski yerleşim alan-larından daha büyük bir alana yayılmış olmalıdır. Bu nedenle, bu yerleşimlerin farklı dönemlerde kaplamış oldukları alanı belirlemek mümkün olamamış, dönem-lerin yerleşim dokuları yorumlanırken, malzemenin yayılımına göre ölçülen boyutları temel alınmıştır².

Yayılım alanı 32,5 hektar ile 119 hektar arasında değişen beş alan, merkezi köyler olarak nitelenen büyük yerleşimlerdir. Bunlar Dicle Nehrinin batı kıyısında Ilısu Köyünün üzerine kurulduğu höyük (119.128 m²), Zureki Zeri (92.970 m²) ve Harabe Tepe (69.648 m²), nehrin doğu kıyısında Zeviya Kavla (32,639 m²) ve Koçyurdu (32,592 m²) köyü-nün üzerine kurulduğu höyüktür.

Dört alanın boyutları 11 hektar ile 21 hektar ara-sında değişmektedir. Bunlar Dicle Nehrinin batı kıyısında Kilokki Tarlası (20.710 m²) ve Tivilki Tarlası (12.636 m² ve 2300 m²) ile doğu kıyısındaki Deşta Mira 1 (15,561 m²) ve Havuz Mevkii (11,934

m²) adlı alanlardır. Bunlar küçük köyler olarak nitelenmiştir.

Kapladıkları alan bir hektarın altında olan küçük birimler Dicle Nehrinin batı kıyısındaki Şorkey (8241 m²), Benabahlu (4258 m²) ve Çelebitepe Tarlası (2178 m²) ile doğu kıyısındaki Tatıka (5018 m²), Deşta Mira 2 (2670 m²) ve Deştika Bzena (2524 m²) olmak üzere altı alandan oluşmaktadır. Bunlar ola-sılıkla çiftlik ya da mezra olarak nitelenebilecek, küçük birimlerdir.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI (M. Eroğlu)

Erken Tunç Çağı, nehrin doğu yakasında yer alan Zeviya Kavla, Tatıka ve Havuz Mevkiinde ele geçen az sayıda seramik parçası ile temsil edilir (Res. 5-6). Bu alanlardan toplanan MÖ 3. binin ilk yarısına tarihlenen Ninive-V seramiği boyalı, çizi bezeli ve yalın gruplara ait parçalarla temsil edilmiştir. Nini-ve-V boyalıları çan ayak (Res. 7: 1-2), çanak (Res. 7: 3) ve çömlek (Res. 7: 4) parçaları ile temsil edilir. Bu grup Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da Yuka-rı Habur Bölgesinin doğu bölümünde yer alan Tell Leilan IIId tabakasına göre MÖ 3100-2550 yılları ara-sına tarihlenen Erken Cezire I-II evrelerinde üretil-miştir (Rova 2000: 231, fig.2-3; Lebeau 2000: 168, Tab. IV-V; Akkermans ve Schwartz 2003: 213-215, 255). Dışa açık uzun boyunlu, keskin omuzlu, üze-rinde dört ip deliği bulunan, küçük halka dipli ya da çan ayaklı, boyalı küçük kaba ait olmalıdır. Bu biçim-deki kaplar açık renkte, katkısız, temiz hamurlu, boya bezeliler açık zemin üzerine kırmızı geometrik boyalıdır (Rova 2000: 231).

Çizi/kazıma bezekli Ninive-V seramiği çark yapımı ve ince nitelikli, gri ve bej hamurlu olup, çizgisel geo-metrik düzenlemelerden oluşmaktadır. Bu grup Tatıka'da ele geçen dışa çekik dışa kalınlaştırılmış ağızlı, boyunsuz bir çömlek parçası (Res. 7: 7) ile temsil edilmektedir. Orta Fırat, Habur ve Yukarı Dicle havzasında yaygın görülen bu seramik grubu-nun yakın benzeri Yukarı Habur havzasından bilin-mektedir (Oates vd. 2001: 1739-1740). Yalın yüzey-li bir çömlek (Res. 7: 6, 9) ile bir dip parçasından (Res. 7: 10) oluşmaktadır.

Kuzey Suriye’de MÖ 3. binin ikinci yarısında üretilen Cezire Gri Seramiği, Tatıka’da bulunan çizili bezeli amorf parça ile temsil edilmektedir (Res. 7: 8). Aynı merkezde ele geçen ince nitelikli, portakalımsı açık kahverengi kap parçaları da Kuzey Suriye’de MÖ 3. binin ikinci yarısında (Erken Cezire III-IV) yoğunlaşan metalik seramik ile çağdaştır (Akkermans ve Schwartz 2003: 255).

Amuk Bölgesi’nde *Plain Simple Ware* (PSW) olarak adlandırılan (Braidwood ve Braidwood 1960: 25-29) Monokrom Seramik, teknik gelişmeleri ve kap biçimleri dönemlere göre farklılaşmakla birlikte MÖ 3. bin boyunca üretilmiştir. Bu kaplar çarkta üretilmiştir, hamuru mineral katkılıdır ve genellikle orta derecede sertlikte ve özsüz pişmiştir. Bu gruba giren seramikler devetüyü (10 YR 8/4, 10 YR 7/3-4), pembemsi devetüyü (7,5 YR 7/3-4) ve kahverengi (7,5 YR 6/3-4, 10 YR 6/3) tonlarındadır. Genellikle bardaklarla temsil edilen (Özfırat 2005: Lev. XV: 1-7, XVII) bu gruba ait seramikler araştırma alanında 3 basit ağızlı tabak parçası (Res. 7: 11, 12, 13) ile temsil edilmiştir.

Koyu Ağızlı Portakal Rengi Çanaklar (*Dark Rimmed Orange Bowl*: DROB) adı verilen grup genellikle açık kahverengi ve pembe hamurludur ve ağız kenarları dıştan koyu kahverengi ya da siyah boyalıdır. Hamuru renginde astarlı olanların yanı sıra, koyu kahverengi astarlı örnekler de vardır. İnce ve orta kum katkılı, genelde iyi pişirilmiş ve ağız kenarları bu kaplar daima hızlı dönen çarkta yapılmıştır. Biçim olarak açık ya da hafifçe içe dönük ağızlı ve yuvarlak gövdeli çanaklar çoğunluktadır. Araştırma alanında bu gruba ait parçalar Havuz mevkiinde bulunmuştur (Res. 7: 11-13). Ağız kısmı koyu, gövde kısmı açık renkte olmakla birlikte ağız kenarı açık renk boyalı olan bir örnek ele geçmiştir (Res. 7: 14). Bir kısmı basit ağız kenarlı bir kısmı da ağzının kenarında yivlere sahiptir (Özfırat 2005: Lev. XXIV, XXXI). Bu kaplar Erken Tunç Çağı III-IV de ortaya çıkmış ve Orta Tunç Çağında devam etmiştir (Ökse ve Görmüş 2006: 140-141; Kozbe vd. 2007: 385).

Doğu Anadolu Erken Tunç Çağı seramiği (*Karaz/Early Transcaucasian/Kura-Araxes/Khirbet Karak Ware*) dışa çekik içe kalınlaştırılmış ağızlı, boyunsuz tek çömlek parçası ile temsil edilir (Res. 7: 16). El yapımı, siyah astarlı ve parlak perdahlı çömlek parçasının yakın benzeri Sos Höyük’te ele

geçmiştir (Sagona 2000: fig 9:5, 10:1). Karaz seramiğinin güneye yayılımı MÖ 3. binin son yüzyıllarında başladığından, bu tek örneğin de MÖ 2300 den sonra bölgeye gelen yeni yerleşimcilerin varlığına işaret edebileceği düşünülmektedir.

ORTA TUNÇ ÇAĞI (M. Eroğlu)

Orta Tunç Çağına tarihlenen seramik parçaları yedi alanda toplanmıştır (Res. 8-9). Büyük köyler olarak nitelenen Zuraki Zeri, Kilokki Tarlası, Ilısu Köyü, Harabe Tepe ve Dicle’nin diğer kıyısındaki Zeviye Kavla ve küçük köy niteliğindeki Havuz Mevkiidir. Büyük boyutlu yerleşimler Harabe Tepe ve Zuraki Zeri arasındaki mesafe 5695 metredir.

Kırmızı-kahverengi boya astarlı seramik türü (*Red Brown Wash Ware*, RBWW) çark yapımı seramik parçaları Harabe Tepe, Ilısu Höyüğü ve Zuraki Zeri’de ele geçmiştir. Bu seramik Yukarı Dicle havzasında Kenantepe’de yüzey işlenişleri, biçimleri ve hamurlarına göre gruplandırılmıştır (Parker vd. 2004: 555). Astarın kap yüzeyine uygulanış biçimine göre iki gruba, bunlar da astarın rengine göre alt gruplara ayrılmaktadır.

Kahverengi fırça izli (Kenan Tepe Type 5) grup genelde sert ve özsüz, yoğun olarak kum, orta yoğunlukta kireç, taşçık, bitki ve seyrek olarak da mika katkılıdır. Hamur rengi kızıl kahverengi (5 YR 3/2) olup üzerinde bej (10 YR 7/3) ile kırmızı (2.5 YR 5/8) fırça izli astar bulunmaktadır (Parker vd 2003: 39). Yüzey araştırmasında toplanan bu gruba ait çanak parçası (Res. 10: 1, 2) dışa kalınlaştırılmış ağızlı, dış yüzeyinde gövdeye kadar olan bölümü fırça izli astarla kaplanmış ve alt gövde hamur renginde bırakmıştır. Çömlekler (Res. 10: 3) dışa çekik ağızlı keskin gövdeli ve gövde kısmına kadar fırça izli astarlıdır (Kenan Tepe Type 83). Diğer bir örnek dışa çekik ağızlı, boyunlu çömlektir (Res. 10: 4) (Kenan Tepe Type 111). Bunların dış yüzeyinde boyuna kadar olan kısmında ve birinin ağız kenarı içinde 1-2 cm genişlikte fırça izli astar bulunmaktadır.

Kenantepe’de Type 17 olarak adlandırılan (Parker vd. 2003: 41) kırmızı fırça izli gruba ait iki gövde parçasının dış yüzeyinde astar bulunmakta ve astarın altından sarımsı kırmızı (5YR 6/6) hamur rengi görülebilmektedir. Bu parçalarda pembe (7.5 YR 7/3) astar üzerine fırça ile kırmızı (2.5YR 4/8) astar sürülmüştür.

Krem- yeşil astarlı (*Cream-green Wash*) (Kenan Tepe Type 39) grupta açık kahverengi (10 YR 8/4) astar genellikle kabın tüm yüzünü kaplamaktadır. Araştırma alanında ele geçen iki omurgalı çanak parçası (Res. 10: 22, 23), bu grupta en yoğun görülen tiptedir (Kenan-tepe Type 83) (Parker ve Swartz-Dodd 2003: 41).

Astarın tüm kap yüzeyini kapladığı ve kalın olması nedeniyle hamur renginin astar altından görünmediği ikinci grup, kahverengi ve kırmızı-kahverengi astarlıdır. Kahverengi astarlı grup (Kenan Tepe Type 4) genelde gri özlü ve perdahlı yoğun olarak kum orta yoğunlukta kuvars, mika ve seyrek olarak kireç, taş ve bitki katkılıdır. Seramiklerin üzerindeki astar kahverengi (7.5 YR 5/4) ile kızıl kahverengi (5 YR 5/4) arasında değişmektedir (Parker vd 2003: 40). Bu gruba ait çömlek parçaları arasında (Res. 10: 5) dışa çekik dışa kalınlaştırılmış ağız kenarı iç ve dıştan şerit halinde astarlı (Res. 10: 6-8), boyunsuz (Kenan Tepe Type 110), dışa çekik, dışa kalınlaştırılmış ağızlı kısa boyunlu (Res. 10: 9-10) ve dışa çekik, dışa kalınlaştırılmış uzun boyunlu tiplere (Res. 10: 11-12) ait parçalar bulunur.

Kırmızı-kahverengi astarlı (Kenan Tepe Type 28) gruba ait parçalar genelde gri özlü ve perdahlı, yoğun olarak kum, orta yoğunlukta kuvars, mika ve seyrek olarak kireç, taşçık ve bitki katkılıdır. Seramiklerin üzerindeki astar açık kahverengi (10 YR 5/6) ile kızıl kahverengi (2.5 YR 5/4) arasında değişmektedir (Parker ve Swartz-Dodd 2003: 41). Kap biçimleri içe çekik, dışa kalınlaştırılmış ağızlı çanaklar (Res. 10: 13-14) ile dışa kalınlaştırılmış ağızlı, boyunsuz çömleklerden (Res. 10: 15-17) oluşmaktadır. Bunların dış yüzeyinde ve birinin ağız kenarı içinde 1-2 cm genişlikte astar bulunmaktadır. Diğer çömleklerden üçü (Res. 10: 18-20) dışa kalınlaştırılmış ağızlı, boyunsuz, kulplu çömleklere aittir. Bir örnek dışa çekik, dışa kalınlaştırılmış ağızlı kısa boyunlu çömleğe aittir.

Kırmızı-Kahverengi boya astarlı seramik türü güneydoğu Anadolu ve kuzey Suriye’de yaygındır: Orta Fırat Havzasında Lidar Höyükte ele geçen boya banyolu seramikler (Kaschau 1999: 111, Taf. 183: 2; 235:1), Orta Dicle havzasında Tell Rijim’de ele geçen olasılıkla fırça ile yapılmış çok ince bir boya tabakası ile kaplı seramikler (Kolinski 2000: 28 fig. 26, Pl. 27B), kuzeybatı Suriye’de Tell Umm el-Marra’da biçim ve yüzey işlenişleri bakımından benzeyen seramikler (Schwartz vd. 2003: fig. 30: 3-4), Yukarı Habur havzasında Tell Brak’ta ele geçen *Red Slip*

Ware. Bu gruptaki kaplar dönemin diğer Orta Tunç Çağı seramik gruplarıyla benzerlik gösterir. Bu parçaların biçimsel benzerleri Yukarı Fırat havzası, kuzey Suriye, Habur ve Balikh havzalarını da içine alan geniş bir alana yayılan tek renkli seramik grubuna ait kaplarda da görülür (Nigro 1998: 271-305; Özfirat 2005: 25-29). Bu seramik grubu Yukarı Dicle havzasında yedi kazı alanında açığa çıkartılan görkemli mimari tabakalarda da ele geçmiştir³.

Kenan Tepe, Salat Tepe, Türbe Höyük, Hirbemerdon kazılarında elde edilen radyokarbon tarihlerine göre RBWW MÖ 19.-16. yüzyıllarda kullanılmıştır (Parker ve Swartz-Dodd 2003: 39 Laneri 2008: 180; Ökse ve Görmüş 2006: 141). Siirt Türbe Höyükten bu mal grubunun ele geçtiği tabakada bulunan tablet MÖ 16. yy Erken Mitanni dönemine tarihlendirilmektedir. (Sağlamtimur ve Ozan 2008: 5). Hirbemerdon kazılarında RBWW kaplarının Erken Tunç Çağı tabakalarında da bulunması (Laneri 2008: 179), bu seramik grubunun MÖ 3. binden itibaren üretildiğini göstermiştir. Yukarı Dicle havzasında Orta Tunç Çağı kontekstlerinde RBWW ile birlikte Erken Tunç Çağına ait DROB ve *Metallic Ware* türünde üretilmiş kapların bulunması (Kozbe vd. 2007: 385; Ökse ve Görmüş 2006: 140-141), bunların kullanımının Orta Tunç Çağında da sürdüğünü göstermiştir.

Ilisu barajı inşaat alanında ele geçen Habur Boyalıları Harabe Tepe (Res. 11: 9, 13) ve Zuraki Zeri’de (Res. 11: 8) ve Dicle’nin diğer kıyısındaki Zeviye Kavla ve Havuz Mevkiinde ele geçmiştir. Sert özsüz pişmiş, yoğun kum taşçık kireç ve bitki katkılıdır. Parçalar yalın yüzeyli, astarlı ve kızıl kahverengi boya bezelidir (5 YR 6/3). Bu seramik parçaları biçim olarak çanak ve çömleğe aittir (Res. 11: 13). Çanaklar dışa kalınlaştırılmış ağızlı, çömlekler (Res. 11: 6-7) dışa çekik ağızlı, kısa boyunludur ve ağız kenarında iç de ve dış yüzeyde boya bant bulunmaktadır. Diğer tipler dışa çekik düz ağızlı, boyunsuz çömlekler (Res. 11: 10-11) ve dışa kalınlaştırılmış boyunsuz çömleklerdir (Res. 11: 1, 4, 9). MÖ 18.-15. yüzyıllarda (Nigro 1998: 287-289; Oguchi 2006: 55) güneydoğu Anadolu ve doğu Akdeniz bölgesinin kuzey kısmından İran’a kadar geniş bir alanda yayılım gösteren Habur Boyalıları⁴ çark yapımı, yalın veya devetüyü renkte astarlı kırmızı, siyah ve kahverengi boyalıdır. Kaplar, düz dipli, uzun boyunlu vazolar ile keskin profilli çanaklardan oluşmaktadır (Özfirat 2005: 25-29).

Tek renkli kaplar çark yapımı, taşçık, kum ve saman katkılı, yalın yüzeyli kap parçaları keskin profilli çanaklara, boyunlu boyunsuz çömleklere aittir. Hamurları yoğun olarak kum, orta sıklıkta kireç ve taşçık seyrek olarak da kuvars ve mika katkılıdır. Çark yapımı, genelde yalın veya kendinden astarlıdır. Bu gruba seramik parçaları içe çekik dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı tabaklar (Res. 12: 1-2); keskin gövdeli çanaklar (Res. 12: 3-5); dışa kalınlaştırılmış ağızlı çanaklar (Res. 12: 6-7), dışa çekik ağızlı çanaklar (Res. 12: 8-9) ile boyunsuz (Res. 12: 11-12) ve boyunlu çömleklere (Res. 12: 13-14) ait parçalardan oluşmaktadır. Dışa çekik, dışa kalınlaştırılmış ağızlı (Res. 13: 1-5) ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarı oluklu (Res. 13: 6-9) boyunlu çömlekler Harabe Tepe, Banuva Şengin, Kilokki Tarlası, Zureki Zeri ve Zeviya Kavla'da ele geçmiştir. Bu seramik türü güneydoğu Anadolu ve kuzey Mezopotamya'da yaygın olarak bulunan⁵ (Res. 14) *Monokrom Simple Ware* türü içerisinde değerlendirilmektedir (Parayre 1986: Carte 1).

GEÇ TUNÇ ÇAĞI (Y. Tan)

İlisu baraj gövde inşaatı alanında yapılan yüzey araştırmasında nehrin doğu kıyısında Orta Asur dönemine tarihlenen kap parçaları iki alanda toplanmıştır (Res. 15). Bunlardan Zeviya Kavla Dicle vadisine hakim konumda büyük boyutlu bir yerleşim, Tatika ise küçük boyutlu bir alandır. Bu iki alan arasında 1 km mesafe bulunması, Tatika'nın Zeviya Kavla'ya bağlı küçük bir birim olabileceğini düşündürmektedir.

Bu alanlardan toplanan seramiklerin hepsi çark yapımı, iyi pişmiş, kum, mika, kireç, bitki ve nadiren şamot katkılıdır. Dış yüzeyleri koyu kahverengi, açık sarı ve pembemsi kahverengidir. Toplanan parçalar genellikle astarlı, bazıları perdahlıdır. Çanaklar dışa çekik, dıştan kalınlaştırılmış ağızlı ve omurgalıdır (Res. 16: 2, 5-6). Çömlekler dışa çekik, dıştan kalınlaştırılmış ağızlı boyunsuz ve dışa kıvrık ağızlı biçimlerden oluşur (Res. 16: 1, 3-4). Yüzey malzemesi arasında bulunan küp parçaları, burada besin depolanmış olabileceğini düşündürmektedir (Res. 16: 7).

Yukarı Habur havzasında Girnavaz (Erkanal 1991: 280) ve Yukarı Dicle havzasındaki çeşitli boyutlu yerleşimler⁶ gibi Zeviya Kavla'nın Dicle kenarındaki konumu, büyüklüğü ve malzemenin yoğunluğu, bu

alanın Dicle vadisini kontrol eden bir merkez olabileceğini düşündürmektedir.

ERKEN DEMİR ÇAĞI (E. Atay)

Araştırma alanında Erken Demir Çağı kap parçalarına geniş yerleşim alanlarına sahip Harabe Tepe, Tivilki Tarlası, Kilokki Tarlası, Zureki Zeri, Zeviya Kavla ve küçük alanlar kaplayan Tatika ve Dešta Mira 2 olmak üzere yedi alanda rastlanmıştır (Res. 17). Yerleşim alanları Harabe Tepe ve Zureki Zeri arasındaki mesafe 5695 metredir.

Malzeme el yapımı, kaba bitki, taşçık, kireç ve kum katkılı, düşük ısıda pişirilmiş kaplara ait olup, engeli ve düzeltme izli yüzeylere sahiptirler (Res. 18). Çark yapımı örnekler dönemin sonlarında ortaya çıkmaya başlar. Seramik dört hamur grubu oluşturur.

Mika katkılı grup çok küçük kum, taşçık, küçük kireç, bitki ve yoğun mika katkılıdır. Parçaların biri çark, diğerleri el yapımıdır. Parçalar gri ve sarımsı kahverengi hamurlu, dış yüzeyleri sarımsı kırmızı ve gri tonlarda, yalın, mat perdahlı ve astarlıdır. Kap yüzeyleri genellikle düz ve düzeltme izlidir, bir tanesinde çizi ve yumru bezeme, birinde yiv bezeme görülmektedir. Çanaklar basit ağız kenarlı, ağız kenarının altında yatay oluklu, basit düz ağızlı, tutamaklı örneklerle temsil edilmiştir (Res. 19: 5, 20: 10, 17). Bir çömlek parçası basit ağız kenarlı ve boyunlu (Res. 20: 6), diğeri yumru ve çizi bezemelidir (Res. 20: 7).

Kireç Katkılı grup küçük taşçık, bitki, kum ve orta büyüklükte kireç katkılıdır. Parçaların bir tanesi çark, diğerleri el yapımıdır. Parçalar genellikle sarımsı kırmızı ve kahverengi hamurlu, dış yüzeyleri sarımsı kırmızı ve açık kahverengi tonlarda, genellikle düz ve düzeltme izli, mat perdahlı, yalın bırakılmış veya astarlanmıştır. Bir örnekte çizi bezeme görülür. Çanaklar yuvarlak ya da düz basit ağız kenarlı olup, ağız kenarları düzensiz biçimlendirilmiştir (Res. 19: 7-8, 20: 11-3, 19). Çömlek biçimleri basit ağız kenarlı ve boyunlu, yuvarlak basit ağız kenarlı ve yiv bezemeli, dışa çekik ağız kenarlı ve kısa boyunlu parçalardan oluşur (Res. 19: 1-4, 20: 1-2, 8). Bitki Katkılı gruba ait parçalar orta boyutta taşçık, küçük kum, kireç ve orta boyutta bitki katkılıdır. Tümü el yapımı olan parçalar gri ve kahverengimsi gri hamurlu, dış yüzeyleri kırmızı sarı ve

açık kahverengi tonlarda, yalın veya kendinden astarlıdır. Parçaların yüzeyleri düzeltme izleri taşımakta olup birinin yüzeyi engebelidir. Bu gruba ait çanak parçaları basit yuvarlak ve düzensiz ağız kenarlıdır (Res. 19: 6, 20: 14-15).

İnce Nitelikli gruba ait seramik parçaları çok küçük kum, taşçık, kireç ve bitki katkılıdır. Parçaların biri çark, diğerleri el yapımıdır. Parçalar gri, kırmızımsı sarımsı ve kahverengi hamurlu, dış yüzeyleri açık kahverengi ve gri tonlarda, yalın, kendinden astarlı, mat perdahlı ve düzeltme izlidir. Bu gruba ait çanaklar düz basit ağız kenarlı (Res. 20: 16, 18, 20), boyunsuz çömlekler basit yuvarlak basit düz ağızlı, kısa boyunlu çömlekler dıştan kalınlaştırılmış ağız kenarlıdır (Res. 20: 3-5, 9).

Bu seramik bölgelere göre bazı işleniş ve biçim ve bezeme farklılıkları gösteren, ancak, teknik özellikleri ve kap biçimleri bakımından benzerlik gösteren ürünler olup, doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesinde yaygın olarak bulunmaktadır⁷ (Res. 21).

ORTA-GEÇ DEMİR ÇAĞI (Y. Tan)

Yeni Asur dönemine tarihlenen kap parçaları Dicle Nehrinin batı kıyısında yer alan büyük yerleşimler Harabe Tepe, Kilokki Tarlası ve Tivilki Tarlası ile küçük birimler olan Şorkey, Çelebitepe Tarlası ve Benabahlu olmak üzere altı alanda toplanmıştır (Res. 22-23). Nehrin doğu kıyısında Zeviya Kavla ile Koçyurdundaki büyük yerleşimler ile küçük birimler oluşturan Deşta Bzena, Tatıka ve Deşta Mira 1 olmak üzere beş alanda bu döneme ait seramik parçaları toplanmıştır. Yerleşim alanları en geniş olan Harabe Tepe ve Ilisu Köyü arasındaki mesafe 2662 metredir. Yerleşim alanları diğerlerine oranla daha küçük olan Çelebitepe Tarlası ve Benabahlu arasındaki mesafe ise 760 metredir. Nehrin doğu kıyısındaki Zeviya Kavla boyutları ve malzemenin yoğunluğu dikkate alınarak bölgedeki üçüncü büyük yerleşim olarak nitelenmiştir.

Yukarı Dicle Havzasında “Asur Tipi Seramik” olarak adlandırılan, tamamı çark yapımı kap parçaları çok küçük kum, taşçık, mika ve kireç katkılıdır. Hamur renkleri gri, kahverengi tonlardan sarımsı kırmızıya kadar değişmektedir. Dış yüzeyleri genelde sarımsı ve kahverengi tonlarda yalın, mat perdahlı, astarlı, kendinden astarlı ve bezemesizdir. Bu gruba ait çanaklar dışa çekik dışa kalınlaştırılmış, içe çekik

ve içe çekik dıştan kalınlaştırılmış ağız kenarlı biçimlerden oluşmaktadır (Res. 25: 5, 7-12). Vazo parçaları dışa çekik ağız kenarlı ve kısa boyunludur (Res. 24: 9-10, 12). Kalın cidarlı büyük boyutlu çömleklerle ait bazı gövde parçaları üzerinde bulunan rozet biçimli baskılar (Res. 25: 17-18) bu yerleşimlerin MÖ 6. yüzyılda da kullanıldığını göstermektedir⁸.

Asur “saray seramiği” ince nitelikli, teknik ve biçim açısından diğerlerinden ayrılan, özgün bir grup oluşturmaktadır. Bu grubunun en belirgin kap biçimlerini, üzerinde çukur bezekler bulunan kadehler oluşturmaktadır (Oates 1959: 135; Köroğlu 1998: 39, 51, Res. 9:1). Zeviya Kavla da ele geçen parmak baskı bezemeli kadeh gövdesi (Res. 25: 19), olasılıkla bu gruba aittir.

En yoğun rastlanan kaba seramik grubu Üçtepe’de “Asur Dönemi Yerli Seramiği” olarak adlandırılmıştır (Köroğlu 1998: 40-41). Tamamı çark yapımı olan kaplar küçük kum, taşçık, bitki ve orta boyutta kireç katkılıdır. Hamur ve yüzey renkleri genellikle kahverengi ve kırmızımsı sarı, dış yüzeyleri yalın, kendinden astarlı ve astarlıdır. Çanaklar basit ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlıdır. Basit ağızlı bir çanak parçasının ağız kenarında yiv bezeme görülmektedir (Res. 25: 1-4, 6, 13). Çömlekler dışa çekik veya dıştan kalınlaştırılmış ağızlı ve hafif içe çekik düz ağızlı ya da içe çekik ağızlı kısa boyunlu biçimlere sahiptir (Res. 24: 1-7, 9). Vazo parçaları dışa çekik, dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı ve boyunludur (Res. 24: 8). Bu grupta düz dip ve düğme dip parçaları ele geçmiştir (Res. 25: 14-16). Bu kapların benzerleri kuzey Mezopotamya ve güneydoğu Anadolu’da geniş bir alana yayılmıştır (Res. 26).

YERLEŞİM TARİHİ

Ilisu barajı inşaat alanının bulunduğu bölge kuzeyden Yukarı Dicle havzası, güneyden Yukarı Habur havzası, doğudan doğu Toroslarla Zagrosların kesiştiği dağlık alanla ve batıdan Mardin Eşiği dağları ile çevrelenmiştir. Bölge kuzey Mezopotamya kültürleri ile doğu Anadolu kültürleri arasında kalan bir geçiş alanı özelliği göstermektedir. MÖ 3. ve 2. binde kuzey Mezopotamya ve Yukarı Dicle havzası kültürlerini yansıtan bölge, MÖ 1. bin başlarında doğu Anadolu Erken Demir Çağı kültürünün etkisi altına girmiş, Yeni Asur egemenliğinin başlamasıyla tekrar kuzey Mezopotamya kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Araştırılan bölgede çağlar boyunca büyük köy,

küçük köy ve mezra/çiftlik olarak nitelenen kırsal yerleşimler bulunması, bir kent oluşumuna olanak vermeyecek biçimde dağlarla sınırlanan küçük bir ova olmasına bağlıdır. Kuzey Cezire’de yapılan yüzey araştırmalarından yola çıkılarak yapılan teorik saptamalara⁹ göre, tarım ekonomi sisteminde iki bağımsız yerleşim birimi arasında en az 4 km mesafe bulunması gerekmekte, mesafenin daha yakın olması durumunda bu yerleşim alanları aynı ekonominin birimleri olarak nitelenmektedir. Bu teorik prensiplere göre, araştırılan alanda her dönemde farklı bir yerleşim dokusu ve buna bağlı olarak farklı ekonomik sistemlerin varlığı akla gelmektedir.

Erken Tunç Çağı yerleşimleri Dicle nehrinin doğu yakasındaki bir büyük köy, bir küçük köy ve bir mezradan oluşmaktadır (Res. 5). Bu merkezlerin birbirine olan mesafelerinin 0,5-1 km arasında olması, bunların büyük merkez olan Zeviya Kavla’ya bağlı bir küçük köy (Havuz Mevkii) ile bir mezradan (Tatıka) oluşan hiyerarşik bir yapıya sahip olduğu izlenimini bırakmaktadır. Yerleşimlerin nehrin batı yakasında bulunmaması, bu bölgenin bu dönemde tercih edilmiş olmasına işaret edebileceği gibi, batı yakasındaki alanlarda Erken Tunç Çağı buluntularının yüzeye çıkmamış olabileceği de düşünülmelidir. Bu döneme tarihlenen çizi bezeli ve boyalı Ninive-V seramikleri, portakal renkli sert pişirilmiş parçalar, DROB parçaları ile Cezire Gri seramiğine ait parçalar (Res. 6), bu bölgede MÖ 3. bin boyunca yerleşildiğine ve yerleşimcilerin Yukarı Habur ve Yukarı Dicle bölgelerinde yaygın olarak belirlenen Kuzey Mezopotamya kültürünün bir parçası olduğunu göstermektedir. Tatıka’da bulunan tek Karaz seramik parçasına dayanarak Doğu Anadolu kökenli grupların bu bölgeyle ilişkilerinin boyutu kesinlik kazanmamıştır.

Kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu’da bir devlet yapısını yansıtan hiyerarşik bir yerleşim şeması MÖ 3. binin ilk yarısında belirlenememiş (Akkermans ve Schwartz 2003: 223-236, 261-262), MÖ 2600-2200 arasında rastlayan dönemde kent ve köylerden oluşan hiyerarşik yerleşim şeması gelişmiştir. Yazılı kaynaklarda MÖ 2300 civarında Akad kralı Naramsin’in Subartu seferlerinden söz edilir (Akkermans ve Schwartz 2003: 278). Yukarı Habur bölgesinin doğu kesiminde yer alan Tell Brak’ta açığa çıkartılan Naramsin sarayı ile Tell Leilan II yerleşimi, Dicle Nehrinin bu kesiminin kontrol altına alınmak istendiğini gösterir niteliktedir. Diyarbakır’ın Sil-

van ilçesinde bulunan Pir Hüseyin steli, Naramsin’in Yukarı Dicle havzasında egemenliği altına aldığı göstermektedir (Roaf 1996: 97). Yukarı Habur bölgesinde, Mardin Eşiği üzerinden Ergani bakır kaynaklarına giden yol üzerinde yer alan Tell Mozan/Urkeshe’de (Kelly-Buccellati 2004: 68) bulunan Akad dönemi tabletlerinde Hurrili kral adlarının geçmesi, bölgenin bu dönemde Hurri krallarıca yönetildiğini de göstermektedir (Akkermans ve Schwartz 2003: 282-288). Bu gelişime karşın, Ilısu Barajı inşaat alanında az sayıda kırsal yerleşim bulunması, bu alanın Akad döneminde önemli bir yol güzergahı oluşturmadığı izlenimini bırakmaktadır. MÖ 2200 sonrasında Habur havzasındaki yerleşim sayısı, olasılıkla kuraklığa bağlı olarak hızla azalmıştır; Tell Leilan’da yerleşim sona ermiş, Tell Brak’ın kentsel boyutları küçülmüştür. Araştırma alanında az sayıda seramik parçası bulunması nedeniyle bölgenin bu değişimden etkilenip etkilenmediği tahmin edilememektedir.

Orta Tunç Çağında RBWW türüne giren parçaların çeşitliliği ve yoğunluğu (Res. 8-9), bölgenin bu dönemde Yukarı Dicle ve Yukarı Habur havzası kültürlerinin bir parçası olduğunu göstermektedir. Bu bölgede kullanılan Monokrom Standart Seramik ve Habur Boyalıları (Res. 14), araştırma alanında Dicle nehrinin her iki yakasında eşit sayıda merkezde belirlenmiştir. Batı yakada yer alan iki büyük köy ve bir küçük köy, aralarındaki mesafe, hiyerarşik bir yerleşim sisteminin varlığını düşündürmektedir. Buna göre doğu yakasının büyük köyü Zeviya Kavla ile küçük köyü Havuz Mevkii arasındaki 500 m mesafe, bunların bağımsız birimler olmadığını göstermektedir. Batı yakadaki büyük köyler Harabe Tepe ile Ilısu Höyüğü arasında 2,5 km üzerinde, Harabe Tepe ile Zuraki Zeri arasında 6 km ye yakın mesafe bulunması, bu büyük köylerin birbirinden bağımsız tarımcı ekonomilere sahip olduklarını düşündürmektedir.

Yukarı Dicle havzasındaki bağımsız ekonomik merkezler¹⁰ arasındaki mesafeler 5-22 km arasında değişmekte, bunların çevresinde birbirinden bağımsız tarım ekonomilerine sahip küçük birimler bulunmaktadır. Büyük merkezlerde açığa çıkartılan anıtsal yapı kompleksleri, bu dönemde kuzey Mezopotamya’da çivi yazılı arşivlerle belirlenen tarım çiftliklerine dayalı ekonomik sistem (*dimtu*-sistemi) ile karşılaştırılmıştır (Radner ve Schachner 2004: 113).

Yukarı Habur havzasının doğu kesiminde yer alan merkezler MÖ 2. binin ilk yüzyıllarında köysel boyutlarını korumuşlardır. MÖ 18. yüzyıldan itibaren yeniden kurulan kentler arasında Eski Assur kralı Şamşi Adad'ın kenti Şubat-Enlil (Tell Leilan I) (Akkermans ve Schwartz 2003: 296-297, 308-309), araştırma alanının bu dönemde Asur kontrolünde olabileceğini düşündürmektedir. Bu dönemde kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu'da üretilen Habur Boyalı kapları, MÖ 16. yüzyıl sonuna kadar kullanılmıştır. Aşağı Habur havzasında saptanan nüfus düşüşü (Wilkinson 2003: 40, 47-49; Martin 1999: 83-84), tarıma dayalı yerleşim sisteminin ortadan kalktığını göstermektedir. Bu düşüş MÖ 16. yüzyıl ortalarında bir kuraklığa (Riehl vd. 2008: 1011; Bailie 1998:111) bağlanmaktadır.

Geç Tunç Çağı'nda Ilısu Barajı inşaat alanında nehrin doğu kıyısındaki büyük köy Zeviya Kavla ve küçük yerleşim birimi Tatıka Mitanni ve Orta Asur kaplarına ait parçaları bulunmuştur. Bu iki alanın birbirine olan mesafesinin 1 km altında olması, bunların bir köy ve mezrasından oluşan bir grup oluşturduğunu düşündürmektedir. Yukarı Habur havzasının doğu bölümünde yer alan Tell Brak ve Tell el-Hamidiya'daki Mitanni sarayları ile Tell Muhammed Diyab'daki yerleşim (Akkermans ve Schwartz 2003: 329-348), araştırma alanının bu dönemde Mitanni Krallığının (MÖ 1500-1350) egemenlik alanına girdiğini göstermektedir.

Yukarı Habur havzasının doğu bölümündeki Tell Amouda, Tell Barri ve Tell el-Hamidiya kentleri, Orta Asur Krallığının (MÖ 1350-1050) yerleşim sisteminin yeniden düzenlenmesiyle ilişkilendirilmektedir (Akkermans ve Schwartz 2003: 350-351). *Tidu* kentinin başkent olduğu Yukarı Dicle bölgesindeki Assur yayılımı I. Adad-Nirari (MÖ 1295-1264) ve I. Salmanasar (MÖ 1263-1234) döneminde başlar. Bu dönemde Yukarı Dicle havzasında kentsel yerleşimler (Ziyarettepe, Gre Dimse, Üçtepe) ve Giricano'da açığa çıkartılan tablet arşivine göre çiftlikler (*dunu*) bulunmaktadır (Radner ve Schachner 2004: 150). Giricano'da ele geçen tabletler Assur belkale'nin (MÖ 1073-1056) *limu*'su Ili-iddina dönemine aittir (MÖ 1069/1068) (Schachner 2003: 158; Radner ve Schachner 2004: 151). Türbe Höyük'ün Geç Tunç Çağ tabakasından alınan radyokarbon tarihleri (MÖ 1300-1030) (Sağlamtimur ve Ozan 2008: 6) bu tarih ile uyumludur. Bu tarihlemelere göre Orta Asur Krallığının Yukarı Dicle havzasına

hükmettiği MÖ 13.-11. yüzyıllarda Ilısu Barajı inşaat sahasına rastlayan Dicle vadisinde belirlenen iki köysel yerleşim alanı, bu dönemde bölgede önemli bir tarımsal sistemin kurulmadığını göstermektedir.

Doğu Anadolu ve Yukarı Dicle havzasında Erken Demir Çağı, el yapımı, kısmen yatay oluklarla bezeli seramik gruplarıyla temsil edilir. Bu seramiklerin benzerleri araştırılan alanda dokuz merkezde bulunmuştur (Res. 17). Erken Demir Çağı yerleşim dokusu nehrin batısında iki büyük ve iki küçük köy, doğu yakasında bir büyük, iki küçük köy ve iki küçük mezradan oluşur. Harabe Tepe ve Zeviya Tivilki, doğu yakada Zeviya Kavla ile Deşta Mira 2 ve Tatıka arasındaki mesafe 500-1000 m arasında değişmekte, dolayısıyla, farklı boyutlardaki merkez grupları birbirine bağlı yerleşim alanları olarak nitelenebilir.

Doğu Anadolu Erken Demir Çağının karakteristik yivli çanak çömleği ve basit mimari tarzı, Yukarı Dicle havzasında Orta Asur döneminden sonra görülmeye başlar (Schachner 2003: 158; Roaf ve Schachner 2005: 116). Bu seramik höyüklerin üzerine kazılan çukurlarda ve basit konutlarda ele geçmiştir¹¹. Bu özellikleri, Erken Demir Çağı yerleşimlerinin bazılarının tarımcı topluluklarca kullanılmış olmasına karşın, doğu Anadolu'da olduğu gibi, çoğunun çoban topluluklara ait konaklama yerleri olduğunu düşündürmektedir. Bu bağlamda Ilısu Barajı inşaat sahasında belirlenen yerleşim gruplarının kısmen çoban toplulukların konaklama yerleri olabileceği de düşünülmektedir. Van Gölü tabanından alınan polen örneklerine göre MÖ 1260-900 yılları arasında hüküm süren kurak iklim, bu dönemde tarımcı bir sistemin gelişmesini engellemiş görülmektedir (Wilkinson 1995: 151, not 37). Orta Asur krallarının kuzey seferlerini anlatan metinlerden, burada kabile/aşiretler halinde yaşandığı ve hayvancılıkla uğraşıldığı anlaşılmaktadır¹². Erken Demir Çağı için Yukarı Fırat Havzasında MÖ 1150-950 tarihleri (Bartl 2001: 391, 396), Orta Fırat havzasında MÖ 1100-900 (Müller 1999a: 404) ve MÖ 1000-800 (Blaylock 1999: 267) tarihleri önerilmiştir. Yukarı Dicle havzasında Giricano verilerine göre bu dönem MÖ 1050 den sonraki bir tarihte başlar ve Yeni Asur dönemi içlerine kadar sürer (Roaf ve Schachner 2005: 120). Yeni Asur yerleşimlerinde ve doğu Anadolu'da Urartu kalelerinde ele geçen el ve çark yapımı yivli seramikler, bu geleneğin MÖ 7. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğünü kanıtlamaktadır¹³. Buna göre bu seramik geleneği bölgede Orta Asur

döneminin son bulduğu MÖ 11. yüzyıldan MÖ 7. yüzyıl başlarına kadar süren zaman dilimine yerleştirilmesi olasıdır.

Araştırma alanında 14 yerleşim biriminde Yeni Asur dönemi seramiği ele geçmiştir (Res. 22). Dicle nehrinin batı yakasında bir büyük ve iki küçük köy ile üç mezra, doğu yakasında 2 büyük köy ile 6 mezradan oluşan yerleşim dokusu, bu dönemde büyük köylere bağlı küçük çiftliklerden oluşan bir hiyerarşik yerleşim sisteminin varlığını ortaya koymaktadır. Harabe Tepe ile Tivilki Tarlası, Şorkey ve Çelebitepe Tarlası arasındaki mesafeler 2 km altındadır. Nehrin doğu kıyısındaki Zeviya Kavla, Havuz ve Tatıka arası da bir km altındadır. Buna karşın büyük köyler Harabe Tepe, Kilokki Tarlası ve Zeviya Kavla arasındaki mesafeler 4 km üzerindedir. Buna göre bu dönemde birden fazla birimden oluşan hiyerarşik grupların bulunduğu ve bu grupların diğerlerinden bağımsız tarım ekonomileri olduğu varsayılabilir. Benzeri bir durum, Salat Çayının doğusunda belirlenen, aralarında yaklaşık 4 km mesafeler bulunan küçük yerleşim birimleri için de düşünülebilir.

Yeni Asur metinlerinde söz edilen sık yağmur ve iyi ürünler ile kuzey Suriye’de köy ve çiftlik boyutundaki yerleşim birimlerindeki artış ve bu yerleşimlerin düzenli aralıklarla (2-4 km mesafelerde) dizilmiş olması, bu dönemde bir tarımcı yerleşim sisteminin varlığını düşündürmektedir¹⁴. Her ne kadar MÖ 2. binde bölgede varlığı bilinen tarım yönetim sistemi (tımara sistemi) bu dönemde belgelenmemiş olsa da, memurların tarım ürünlerinin vergilerini topladıkları (Zablocka 1986; Parpola 2005: 30) ve böylece askeri yapıyı güçlendirmeye ve tarımsal üretimi artırmaya çalıştıkları bilinmektedir (van Driel 1970; Postgate 1974: 231-232, 237-240).

Yeni Asur kralları MÖ 900 den itibaren Yukarı Habur havzasının doğu bölümünde Gınavaz, Tell el-Hamidiya ve Tell Barri sarayları (Akkermans ve Schwartz 2003: 381-385; Erkanal ve Erkanal 1989: 136) ve Yukarı Dicle havzasında Üçtepe ve Ziyaret-tepe gibi büyük kentler kurmaya başlamışlardır. II. Assurnasirpal’in MÖ 822 yılına tarihlenen Tuşhan ve Kurh stelleri (Grayson 1991: 202, 261; Köroğlu 1998: 76-77) Yukarı Dicle havzasında, Cizre yakınlarındaki Babil Köyü steli ile Cudi Dağı (KUR. Nippur) kabartmaları (Erkanal ve Erkanal 1989: 130, 133-134) da Dicle vadisinin Ilısu Barajı inşaat sahasına rastlayan kesiminde Yeni Asur egemenliğini kanıtlar. Yeni Assur yazıtlarından bilinen ve Mardin Eşiği dağlarını aşarak Midyat üzerinden Diyarbakır’a ulaştığı düşünülen *Kaşşiyari* Dağ Yolunun (Kessler 1980: Karte; Köroğlu 1998: 79, 89, res. 18) kullanılması nedeniyle, Mardin Eşiğinin doğusundaki dar Dicle vadisinin ana geçit olarak kullanılmadığı, bunun yerine bölgede tarımcı toplulukların yaşadığı bir yerleşim sisteminin oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey Mezopotamya Yeni Asur imparatorluğunun MÖ 612 de yıkılmasından sonra Yeni Babil, MÖ 550 yıllarında Pers İmparatorluğunun egemenliğine girmiştir. Yüzey araştırmaları ile yaklaşık MÖ 330 yıllarına kadar süren bu dönemde maddi kültürün fazla değişmemesi nedeniyle, bu dönemlere ilişkin arkeolojik bulgulara ulaşılamamaktadır.

Kısıtlı bir alanda yapılan yüzey araştırmalarından edinilen sonuçlar, Dicle vadisinin oluşturduğu bu küçük cep ovasının Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden itibaren tarımcı köy yerleşimlerini besleyebilecek tarım potansiyelinin bulunduğunu göstermiştir. Bölgede yapılmaya başlanan kurtarma kazılarının bu malzemenin stratigrafik bir temele oturtularak net sonuçlar alınabilecek veriler sunması beklenmektedir.

NOTLAR

- 1 Yüzeyden toplanan seramik parçaları ayrıntılı olarak incelenmiş ve tanımları yapılmıştır. Seramik katalogunda kullanılan hamur, yüzey ve boya renklerinin tanımında *Munsell Soil Color Charts* kullanılmıştır.
- 2 Yüzey araştırması sırasında alınan GPS noktaları Netcad ortamında hazırlanan harita üzerine Nurol-Cengiz Şirketi topoğrafları Hafız Özel ve Tahir Timur Göktuğ tarafından yer-

- leştirilmiştir. Belirlenen alanların sınırlarının topoğrafik haritaya uyumunun sağlanması ile yüz ölçümleri ve birbirlerine olan mesafelerinin ölçülmesi Autocad programı ile Sanat Tarihçisi Yunus Muluk tarafından gerçekleştirilmiştir.
- 3 Üçtepe (Özfırat 2005: Lev. LXXXI:6, LX:1, LXI:5, LXXX:3-4), Giricano (Schachner 2004: Şek. 17-18), Botan Vadisi ve Çattepe (Velibeyoğlu vd. 2002: Şek. 17: 11, 40: 1-2, 4), Kav-

- şan Höyük (Kozbe vd. 2004: Şek. 20: 5-6), Kenan Tepe (Parker ve Swartz-Dodd 2003: fig. 7E, 8A-B, 9H-I; Parker vd 2004: Şek. 9: 10), Hirbemerdon Tepe (Laneri vd 2006: fig. 5: 6), Ziyaret Tepe (Matney 1999: 300), Salat tepe (Ökse ve Görmüş 2006: 139-140).
- 4 Üçtepe (Özfırat 2005: 25, Lev. XXXIX: 5, 8), Kavuşan Höyük (Kozbe vd. 2004: Şek. 20: 1- 4), Giricano (Schachner 2003: Abb. 34-35), Lidar Höyük (Kaschau 1999: Taf. 90, 155), Ebla (Matthiae 1981: fig. 34), Tall Bi'a (Einwag 1998: Tip. 28, 40), Tell Hadidi (Dornemann 1992: fig. 3: 6, 15: 19, 16: 7), Tell Rijim (Kolinski 2000: Pl. 15a), Kuzey Doğu Suriye Yüzey Araştırması (Meijer 1986: fig. 20- 22), Tell Rimah (Postgate vd. 1997: Pl. 45: 278), Hama (Fungmann 1958: fig. 109-110, 143), Hammam et-Turkman'da (Cruvers 1988: Pl. 124: 26, 126: 37-46) tespit edilmiştir.
- 5 Yukarı Dicle Havzasında Üçtepe (Özfırat 2005: Lev. XCIII: 2/2) ve Kenan Tepe (Parker ve Swartz-Dodd 2003: fig. 5/J, 8/N, O), Yukarı Habur havzasında Tell Bia (Einwag 1998: Tip. 50), Chagar Bazar (Mallowan 1947: Pl. LXXXII: 5, 7), Kuzey Cezire'de Tell Rijim (Kolinski 2000: Pl. 50: 5, 7) ve Tell Rimah (Postgate vd. 1997: Pl. 19 a-d).
- 6 Giricano (Schachner 2004: 507), Kavuşan Höyük (Kozbe vd 2004: 465), Siirt Türbe Höyük (Sağlamtimur ve Ozan 2008: 6) Üçtepe 10. tabaka (Özfırat 2005: 33-38) Ziyarettepe (Matney vd. 2004: 389) Gre Dimse (Karg 2001: 644)
- 7 Bazı örnekler için bkz. Erzurum'da Büyükdıç (Şenyurt 2006: Fig. 47: 9, 2; Res. 54: 6, 77: 4, 62: 1) ve Sos Höyük (Güneri 2002: Pl. 4: 4, 6: 6, 7: 2, 7: 4), Yukarı Fırat Havzasında İmikuşağı (Sevin 1995: Res. 16: 1), Norşuntepe (Hauptmann 1976: Abb. 54: 2), Korucutepe (Winn 1980: Pl. 15i), Yukarı Dicle Havzasında Salat Tepe (Ökse ve Görmüş 2006: 142, fig. 25-26; Önen 2006: Lev. 2a, 3b, 5d, 6b-c, 8a, 20a, 26d, 38b, 51e, 54c), Kenan Tepe (Parker vd. 2001: fig. 14R), Orta Fırat havzasında Lidar Höyük (Müller 1999a: Abb. 4: AB01, 7: AA04, 10: AA04; 11: BB06; Müller 1999b: Abb. 5: 5), Tille Höyük (Summers 1993: fig. 44: 2; 44: 1), Kilikya'da Porsuk Höyük (Dupré 1983: Pl. 44: 5; 45: 9).
- 8 Oates 1959: 137; Mallowan 1966: 462, Abb. 378; Curtis vd. 1993: 30, Fig. 27: 4.
- 9 Kuzey Suriye'de yapılan yoğun yüzey araştırmalarından, yerleşim alanlarında daha büyük parçalar halinde daha çok sayıda seramik toplanmasına karşın, sadece tarla olarak kullanılan alanlarda daha küçük boyutlu ve daha az sayıda parça toplandığından hareket edilerek bir yerleşim alanını çevreleyen tarım alanı hesaplanmıştır (Wilkinson 1993: 560-565; 1994: 493, 497). Buna göre bir yerleşim birimini çevreleyen tarım alanının ortalama 2 km yarıçapında bir alanı kapsadığı, bunu çevreleyen en fazla 5 km yarıçapındaki alanın ise otlak olarak kullanılmış olabileceği önerilmiştir. Bu mesafenin bir saatte yürünebileceği ve bundan daha uzak mesafelerdeki arazinin bu biçimde kullanılamayacağı öne sürülmüştür (Hodder ve Orton 1976: 233, Fig. 7.4; Wagstaff 1985: 52, Fig. 4.2). Buna göre, bağımsız iki tarımcı yerleşim arasındaki mesafe, her ikisinin tarla alanları da hesaplanarak yaklaşık 4 km olarak hesaplanabilir. Eşzamanlı olarak kullanılan iki yerleşim birimi arasında 2 km den az bir mesafe olması ve bunlardan birisinin küçük boyutlu olması durumunda, büyük yerleşime bağlı küçük bir birimin (mezra, çiftlik) bulunduğu hiyerarşik bir yerleşim sisteminin varlığı söz konusu olabilecektir.
- 10 Üçtepe Level 11 (Özfırat 2005: 19-30); Ziyarettepe (Matney vd. 2002: Fig. 20; 2004: 414-415, Fig. 6-7); Hirbe Merdon Alt Evre A (Laneri vd. 2006: 156-157, 160); Kenantepe Tabaka 1 (Parker vd. 2004: 590; Parker ve Swartz-Dodd 2005: 80; Parker vd. 2006: 79); Giricano Yapı C ve A (Schachner 2002: 560; Radner ve Schachner 2004: 113); Salat Tepe 2. tabaka (Ökse ve Görmüş 2006: 142; Ökse ve Görmüş baskıda). Orta Tunç Çağında kullanılmış anıtsal bir yapı bulunan Salat Tepe çevresinde, Salat Çayı ile Batman Çağı arasındaki bölgenin batı yarısında, Diyarbakır-Batman karayolu ve Dicle vadisi tarafından sınırlanan yaklaşık 3000 hektarlık alanda 2008 yılında yapılan yoğun yüzey araştırmaları, Salat Tepe çevresinde, Salat Çayı boyunca ikişer kilometre ara ile dizilen küçük boyutlu dört yerleşim biriminin (çiftlikler) varlığını ortaya çıkartmıştır.
- 11 Üçtepe 7-9 (Koroğlu 1998: 41, 37, fig. 16: 2, 13; 2003: 235), Gre Dimse (Karg 1999: 248-258; 2001: fig. 9; Karg 2002: 705, 716, fig. 3d), Giricano (Schachner 2002: 24-26, 550, Abb. 14; 2003: 158; 2004: 506), Ziyarettepe (Matney 1999: 303; Matney vd. 2002: 66-67, fig. 24; Matney vd. 2004: 387), Kenantepe (Parker vd. 2004: 556; Parker ve Swartz-Dodd 2005: 81), Hakemi Use (Tekin 2004: 425, 434), Hirbe Merdon Tepe (Laneri vd. 2006: 155, fig. 4) ve Salat Tepe (Ökse ve Görmüş 2006: 142; a.y. baskıda).
- 12 I. Salmanasar'ın (MÖ 1274-1245) sekiz Uruatri ülkesine (Yakar 2000: 432; Çilingiroğlu 2001: 373-376), I. Tiglat-Pileser'in (MÖ 1115-1077) beş Muşki kralına (Yakar 2000: 429; Bartl 2001: 384), diğer bir yazıtta 60 Nairi kralına karşı yapılan seferlere ilişkin ganimet listelerinde çok sayıda hayvan yer almaktadır (Roaf ve Schachner 2005: 120).
- 13 Van Gölü havzası Urartu kale ve mezarlıkları için bkz: Koroğlu ve Konyar 2005: 32-33; Koroğlu ve Konyar 2008; Erdem 2009: 299-307. Bölgede başlatılan kurtarma kazıları kapsamında 2009 yılında kazılmaya başlanan Zeviye Tivilki'de anakaya üzerine inşa edilmiş tek tabakalı taş yapıda Yeni Asur seramikleri ile Erken Demir Çağı'na ait yivli seramikler aynı mekanlarda bir arada ele geçmiştir.
- 14 Yukarı Dicle havzasındaki Yeni Asur yerleşim şeması (Schachner 2003: 160; Radner ve Schachner 2004: 118) bölgede tarımcı yerleşim sistemlerinin varlığını göstermektedir. Bunun bir örneğini de Salat Çayı ile Batman Çağı arasındaki bölgenin batı yarısında, Diyarbakır-Batman karayolu ve Dicle Vadisi tarafından sınırlanan yaklaşık 3000 hektarlık alanda 2008 yılında yapılan yoğun yüzey araştırmaları ortaya koymuştur. Bu araştırmalar sonucunda Salat Tepe'nin kuzeyinde 2, güneyinde 2, doğusunda 3 küçük yerleşim birimi ile Gre Dimse'nin kuzeyinde bir küçük birim bulunduğunu ortaya çıkartmıştır. Salat Çayı boyunca dörder kilometre ara ile dizilen küçük boyutlu dört yerleşim biriminin bağımsız çiftlikler, Gre Dimse'nin 1,5 km kuzeyindeki birimin de bu merkeze bağlı bir çiftlik olarak değerlendirilmesi olasıdır. Kuzey Cezire'de yapılan yüzey araştırmalarına göre bu bölgede de Yeni Asur yerleşimlerinin Orta Asur dönemine göre iki buçuk kat artarak arasındaki boşlukları doldurduğu ve Thissen poligon şemalarına göre küçük çiftliklerden oluşan bir tarımcı yerleşim sistemi oluşturduğu belirlenmiştir (Wilkinson 1995: 143, 145, 151, 157, not 38-39). Bu alan araştırmalarından elde edilen veriler Ilisu barajı inşaat sahasındaki tarımcı çiftliklerden oluşan dokuya benzerlik göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdul-Amir, S.J. 1988
Archaeological Survey of Ancient Settlements and Irrigation Systems in the Middle Euphrates Region of Mesopotamia. PhD, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago Press, Chicago.
- Akkermans, P. ve G.M. Schwartz 2003
The Archaeology of Syria. Cambridge University Press, Cambridge.
- Anastasio, S. 1999
“Prospection archéologique du Haut-Khabur occidentale (Syrie du N.E.). Preliminary Information on the Pottery of the Iron Age”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*: 173-191. Ugarit-Verlag, Münster.
- Baillie, M.G. 1998
“Hints that Cometary Debris Played Some Role in Several Tree-Ring Dated Environmental Downturns in the Bronze Age”, B.J. Peiser, T. Palmer ve M.E. Bailey (yay.) *Natural Catastrophes During Bronze Age Civilizations. Archaeological, Geological, Astronomical and Cultural Perspectives*: 109-116. British Archaeological Reports International Series 728, Archaeopress, Oxford.
- Bartl, K. 2001
“Eastern Anatolia in the Eryz Iron Age”, J. Eichman ve H. Parzinger (yay.) *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder-und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. Zum 1. Vorchristlichen Jahrtausend*: 383-410. Habelt, Berlin.
- Bernbeck, R. 1993
Stepe als Kulturlandschaft. Das Ağığ Gebiet Ostsyriens vom Neolithikum bis zur Islamischen Zeit. BBVO Ausgrabungen 1. Reimer, Berlin.
- Bielinski, P. 2003
“Ninivite V Burials at Tell Rijim”, E. Rova ve H. Weiss (yay.) *The Origins of the North Mesopotamian Civilization Ninivite V Chronology, Economy, Society*. Subartu IX Brepols, Turnhout.
- Blaylock, S. 1999
“Iron Age Pottery from Tille Höyük, South-Eastern Turkey”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*: 263-286. Ugarit-Verlag, Münster.
- Braidwood, R.J. ve L.S. Braidwood 1960
Excavations in the Plain of Antioch I: The Early Assemblages. Phases A-J. Oriental Institute Publications LXI, The University of Chicago Press, Chicago.
- Curtis, J., D. Collon ve A. Green 1993
“British Museum Excavations at Nimrud and Balawat in 1989”, *Iraq* 55: 1-37.
- Curvers, H.H. 1998
“The Period VII Pottery”, M.N. van Loon (yay.) *Hammam et Turkman II. Report on the University of Amsterdam's 1981-1984. Excavations in Syria*: 396-456. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Leiden.
- Çilingiroğlu, A. 2001
“Migrations in the Lake Van Basin: East Anatolia in the Late 2. Millenium B.C. and the foundation of a kingdom”, R. Eichmann ve H. Parzinger (yay.) *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder-und zentralasiatischer kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*: 371-381. Habelt, Berlin.
- Dornemann, R.H. 1992
“Early Second Millenium Ceramic Parallels between Tell Hadidi-Azu and Mari”, G.D. Young (yay.) *Mari in Retrospect, Fifty years of Mari and Mari*: 77-112. Eisenbrauns, Winona Lake.
- Dupré, S. 1983
Porsuk I. La céramique de l'age du bronze et de l'age du fer. Éditions Recherché sur les civilisations, mémoire no. 20, Éditions Recherché sur les civilisations, Paris.
- Van Driel, G. 1970
“Land and People in Assyria: Some Remarks”, *Bibliotheca Orientalis* 27/3-4: 168-175.
- Einwag, B. 1998
Die Keramik aus dem Bereich des Palastes A in Tall Bi'a/Tuttul und das Problem der Frühen Mittleren Bronzezeit. Münchener Vorderasiatische Studien 19, Profil Verlag, München.
- Erdem, A.Ü. 2009
“Van Gölü Havzasında Bulunan Demir Çağı Yivli Çanak Çömleğinin Urartu Kalelerindeki Varlığı”, H. Sağlamtimur vd. (yay.) *Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat. Altan Çilingiroğlu'na Armağan*: 299-307. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Erkanal, H. 1991
“1989 Girnavaz Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* XII/I: 277-293.
- Erkanal, H. ve A. Erkanal 1989
“Archaeologischer Überblick über die Provinz Mardin”, K. Emre vd. (yay.) *Anatolia and the Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*: 129-134. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Fugmann, E. 1958
“L’Architecture des Périodes Préhellenistiques”, *Hama: Fouilles et Recherches 1931-38*, 2/1, Copenhagen, Nationalmuseum.
- Grayson, K.A. 1991
Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC). Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods 2, Toronto.
- Güneri, S. 2002
“Cultural Connections between Anatolia and Caucasus-Central Anatolia During the Late Bronze Age-Early Iron Age (In the Light of the 1987 Sos Höyük Excavations and North-eastern Turkey Surveys, Carried out Between 1985-1997)”, *Anatolia Antiqua* X: 11-77.
- Hauptmann, H. 1976
“Norşun Tepe Kazıları, 1972”, S. Pekman (yay.) *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi 1972 Çalışmaları*: 41-100. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Hodder, I.R. ve C. Orton 1976
Spatial Analysis in Archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jamieson, A.S. 1999
“Neo-Assyrian Pottery from Tell Ahmar”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*: 287-308. Ugarit-Verlag, Münster.
- Karg, N. 1999
“Gre Dimse 1998: Başlangıç Raporu”, N. Tuna ve J. Öztürk (yay.) *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*: 237-297. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Karg, N. 2001
“Gre Dimse 1999, İlk Sonuçlar”, N. Tuna vd. (yay.) *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*: 643-670. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Karg, N. 2002
“Gre Dimse (Ilisu) Research in 2000”, N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (yay.) *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*: 699-722. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Kaschau, G. 1999
Lidar Höyük: Die Keramik der Mittleren Bronzezeit. Archaeologica Euphratien 3, Zabern, Mainz am Rhein.
- Kelly-Buccelati, M. 2004
“Andirons at Urkesh: New Evidence for the Hurrian Identity of Early Trans-Caucasian Culture”, A. Sagona (yay.) *A view from the highlands: Archaeological studies in honour of Charles Burney*: 67-89. Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12, Peeters, Belgium.
- Kessler, K. 1980
Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jts. V. Chr. Tübinger Atlas des vorderen Orients Beiheft, Reihe B/26, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Kolinski, R. 2000
Tell Rijim, Iraq: Middle Bronze Age Layers. British Archaeological Research International Series 837, Archaeopress, Oxford.
- Kozbe, G., K. Köroğlu ve H. Sağlamtimur 2004
“Kavuşan Höyük 2001 Yılı Kazısı”, N. Tuna vd. (yay.) *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*: 463-505. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Kozbe, G., K.M. Erdalkıran ve S. Ona 2007
“Diyarbakır/Bismil Kavuşan Höyük 2006 Yılı Kazı Raporu”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 29/I: 385-398.
- Köroğlu, K. 1998
Üçtepe I-Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır-Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Köroğlu, K. 2003
“The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia”, B. Fischer vd. (yay.) *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*: 231-244. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Köroğlu, K. ve E. Konyar 2005
“Van Gölü Havzası’nda Erken Demir Çağı Problemi”, *Arkeoloji ve Sanat* 119: 25-38.

Köroğlu, K. ve E. Konyar 2008

“A Re-Assessment of Iron Ages Chronology in Anatolia and Neighbouring Regions”, *Ancient Near Eastern Studies* XLV: 123-146.

Laneri, N. 2008

“The Hiremerdon Tepe Archaeological Project 2006-2007 A. preliminary report on the Middle Bronze Age ‘architectural complex’ and the survey of the site catchment area”, *Anatolica* 34: 177-241.

Laneri, N. vd. 2006

“A Preliminary Report of the Archaeological Excavations at Hirbemerdon Tepe, Southeastern Turkey, 2005”, *Anatolica* 32: 153-189.

Lebeau, M. 2000

Stratified Archaeological Evidence and Compared Periodizations in the Syrian Jezirah During the third Millennium BC”, C. Marro ve H. Hauptmann (yay.) *Chronologies des Pays Du Caucase et de L’euphrate Aux IV-III Millenaires*: 167-193. Varia Anatolica XI, de Boccard, Paris.

Mallowan, M.E.L. 1947

“The Excavations at Brak and Tall Chagar Bazar”, *Iraq* 9: 1-259.

Mallowan, M.E.L. 1966

Nimrud and its Remains, Vol. I. The British School of Archaeology in Iraq, Collins, London.

Martin, L. 1999

“Natürliche Umweltbedingungen. Faktoren der sozialen und kulturellen Entwicklung”, H. Kühne vd. (yay.) *Fluchtpunkt Uruk. Archäologische Einheit aus Methodischer Vielfalt. Schriften für Hans Jörg Nissen*: 81-86. Leidorf, Rahden.

Matney, T. 1999

“Ziyaret Tepe’de, Yüzey Araştırması ve Yüzeyaltı Taraması, Diyarbakır İli, 1997-1998”, N. Tuna vd. (yay.) *İlsu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*: 297-333. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.

Matney, T., M. Roaf, J. McGinnis ve H. McDonald 2002

“Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2000 and 2002”, *Anatolica* 28: 47-89.

Matney, T., M. Roaf, J. McGinnis ve H. McDonald 2004
“Ziyaret Tepe Kazıları, 2001”, N. Tuna vd. (yay.) *İlsu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*:

387-425. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.

Matthiae, P. 1981

Ebla: An Empire Rediscovered. An Exciting Discovery of the Ancient Empire of Ebla by the Director of the Excavations at Tell Mardikh. Doubleday and Company, New York.

Meijer, D.J.W. 1986

A Survey in North-East Syria. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Leiden.

Morandi Bonacossi, D. 1999

“Die Eisenzeitliche Keramik der TAVO-Geländebegehung des Unteren Habur-Gebiets”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*: 193-229. Ugarit-Verlag, Münster.

Müller, U. 1999a

“Die Eisenzeitliche Keramik des Lidar Höyük”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*: 403-434. Ugarit-Verlag, Münster.

Müller, U. 1999b

“Die Eisenzeitliche Stratigraphie von Lidar Höyük”, A. Çilingiroğlu ve R.J. Matthews (yay.), *Anatolian Studies* 49 (Anatolian Iron Ages 4): 123-132.

Nigro, L. 1998

“Ebla and Ceramic Provinces of Northern Syria in the Middle Bronze Age: Relationships and Interaction with Pottery Horizon of Upper Mesopotamia”, M. Lebeau (yay.) *Subartu IV, About Subartu, Studies Devoted to Upper Mesopotamia 1, Landscape, Archaeology, Settlement*: 271-305. Tounhout, Brepols.

Northedge, A. 1988

“The Stratigraphy of the Excavations”, A. Northedge vd. (yay.) *The Stratigraphy of the Excavations, Excavations at ‘Ana*: 25-53. Iraq Archaeological Reports 1, British School of Archaeology Iraq, Warminster.

Oates, J. 1959

“Late Assyrian Pottery From Fort Shalmaneser”, *Iraq* 21: 130-146.

Oates, D., J. Oates ve H. McDonald 2001

Excavations at Tell Brak, vol. 2: Nagar in the Third Millennium. McDonald Institute Monographs, British Schools of Archaeology in Iraq, University of Cambridge, Cambridge.

- Oguchi, H. 2006
“The Date of the Beginning of Khabur Ware Period 3: Evidence from the Palace of Qarni-lim at Tell Leilan”, *Al-Rafidan* 27: 45-58.
- Ökse, A.T. ve A. Görmüş 2006
“Excavations at Salat Tepe in the Upper Tigris Region: Stratigraphical Sequence and Preliminary Results of the 2005-2006 Seasons”, *Akkadica* 127: 119-149.
- Ökse, A.T. ve A. Görmüş (Baskıda)
“Nomadic Way of Life in the Early Iron Age: A Study on the Evidence from Salat Tepe in the Upper Tigris Region”, H. Oniz (yay.) *SOMA 2008, Proceedings of the XIIth Symposium on Mediterranean Archaeology*. British Archaeological Reports S 1909, Archaeopress, Oxford.
- Ökse, A.T., A. Görmüş, E. Atay ve S. Torpil 2008
“Works Aimed at Researching the Archaeological Potential of the Region Affected by the Ilisu Dam in Turkey”, *Antiquity* 82/317: <http://www.antiquity.ac.uk/ProjGall/okse2/index.html>
- Ökse, A.T. vd. (Baskıda)
“İlisu Barajı İnşaat Sahası Yüzey Araştırmasında Belirlenen Arkeolojik Alanlar”, *TÜBA-KED* 7.
- Önen, T.I. 2006
Salat Tepe Buluntuları Işığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Erken Demir Çağ Kültürel Yapısı. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özfırat, A. 2005
Üçtepe II Tunç Çağları Kazı ve Yüzey Araştırması Işığında. Ege Yayınları, İstanbul.
- Parayre, D. 1986
Des Hurrites et des Pots: Questions Ouvertes À Propose de la Cêramâque du Habur et de la Cêramique Bichrome. Editions Recherche sur les Civilisations, Paris.
- Parker, B.J. ve A. Creekmore 2002
“The Upper Tigris Archaeological Research Project: a final report from the 1999 field season”, *Anatolian Studies* 52: 19-74.
- Parker, B.J. ve L. Swartz-Dodd 2003
“The Early Second Millennium Ceramic Assemblage from Kenan Tepe, Southeastern Turkey. A preliminary assessment”, *Anatolian Studies* 53: 33-69.
- Parker, B.J. ve L. Swartz-Dodd 2005
“The Upper Tigris Archaeological Research Project, a Preliminary Report from the 2002 Field Season”, *Anatolica* 31: 69-110.
- Parker, B.J., A. Creekmore ve C. Easton 2001
“Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTRAP): Boztepe Yüzey Araştırması Kazıları, Talavaş Tepe Yöntemli Yüzey Araştırması, 1999 Ön Rapor”, N. Tuna vd. (yay.) *İlisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*: 565-591. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Parker, B.J., A. Creekmore ve L. Swartz-Dodd 2004
“The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): A Preliminary Synthesis of the Cultural History of Kenan Tepe”, N. Tuna vd. (yay.) *İlisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*: 547-602. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Parker, B.J. vd. 2006
“The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP). A Preliminary Report from the 2003 and 2004 Field Seasons at Kenan Tepe”, *Anatolica* 32: 72-151.
- Parpola, S. 2005
“Archaeological Investigations at Ziyaret Tepe, 2003-2004”, *Anatolica* 31: 153-188.
- Pfäzner, P. 1995
Mitannische und Mittellassyrische Keramik. Eine Chronologisch, Funktionale und Produktionsökonomische Analyse. Tall Sêh Hamad. Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Postgate, N.J. 1974
“Some Remarks on Conditions in the Assyrian Countryside”, *Journal of Economic and Social History of the Orient* 17: 225-243.
- Postgate, N., D. Oates ve J. Oates 1997
The Excavations at Tell Al-Rimah: The Pottery. Iraq Archaeological Reports 4, British School of Archaeology in Iraq, Warminster.
- Radner, K. ve A. Schachner 2004
“Das Mittellassyrische Tontafelarchiv von Girican/Dunnu-sa-Uzibi”, *Subartu XIV*. Brepols, Turhout.
- Reiche, A. 1999
“Iron Age Pottery from Tell Rad Shaqrah (North-East Syria)”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age*

Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia: 231-259. Ugarit-Verlag, Münster.

Riehl, S., R. Bryson ve K. Pustovoytov 2008
“Changing growing conditions for crops during the Near Eastern Bronze Age (3000-1200 BC): The stable carbon isotope evidence”, *Journal of Archaeological Science* 35: 1011-1022.

Roaf, M. 1996
Mezopotamya ve Eski Yakındoğu. İletişim Yayınları, İstanbul.

Roaf, M. ve A. Schachner 2005
“The Bronze Age to Iron Age Transition in the Upper Tigris Region: New Information from Ziyarettepe and Giricano”, A. Çilingiroğlu ve G. Derbyshire (yay.) *Anatolian Iron Ages 5*: 115-123. British Institute of Archaeology at Ankara, Austin & Hertford, London.

Rova, E. 2000
“Early Third Millenium BC. Painted Pottery Traditions In Jezirah”, C. Marro ve H. Hauptmann (yay.) *Chronologies des Pays Du Caucase et de L'euphrate Aux IV-III Millenaires*: 231-255. Varia Anatolica XI, de Boccard, Paris.

Rova, E. 2003
“Tell Karrana 3: Ceramic Evidence for the Late Uruk/Ninive V Transition”, E. Rova ve H. Weiss (yay.) *The Origins of the North Mesopotamian Civilization Ninivite V Chronology, Economy, Society*: 11-24. Subartu IX, Brepols, Turnhout.

Sagona, A. 2000
“Sos Höyük and the Erzurum Region in The Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, C. Marro ve H. Hauptmann (yay.) *Chronologies des Pays Du Caucase et de L'euphrate Aux IV-III Millenaires*: 329-373. Varia Anatolica XI, de Boccard, Paris.

Sağlamtimur, H. ve A. Ozan 2008
“Siirt-Türbe Höyük Kazısı, Ön Rapor”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* X/2: 1-32.

Schachner, A. 2002
“2000 Yılı Giricano Kazıları Ön Raporu”, N. Tuna vd. (yay.) *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*: 549-613. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.

Schachner, A. 2003
“From the Bronze to the Iron Age: Identifying Changes in the Upper Tigris Region. The Case of Giricano”, B. Fischer vd. (yay.) *Identifying Chages: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*: 151-163. Ege Yayınları, İstanbul.

Schachner, A. 2004
“2001 Yılı Giricano Kazıları”, N. Tuna vd. (yay.) *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*: 505-547. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.

Schmidt, A. 1999
“Die Keramik der Areale A-F in Kar-Tukulti- Ninurta”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*: 61-90. Alter Tumskunde des Vorderen Orient 10, Ugarit-Verlag, Münster.

Schneider, E. 1999
“Assyrische Gefobformen aus Tell Sheikh Hassan (Syrien) und ihre Stellung innerhalb der Keramik des assyrischen Einflubgebietes”, A. Hausleiter ve A. Reiche (yay.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*: 347-375. Alter Tumskunde des Vorderen Orient 10, Ugarit-Verlag, Münster.

Schwartz, M.G., H.H. Curvers, S. Dunham ve B. Stuart 2003
“A Third-Millennium B.C. Elite Tomb and Other New Evidence from Tell el-Marra, Syria”, *American Journal of Archaeology* 107/3: 325-362.

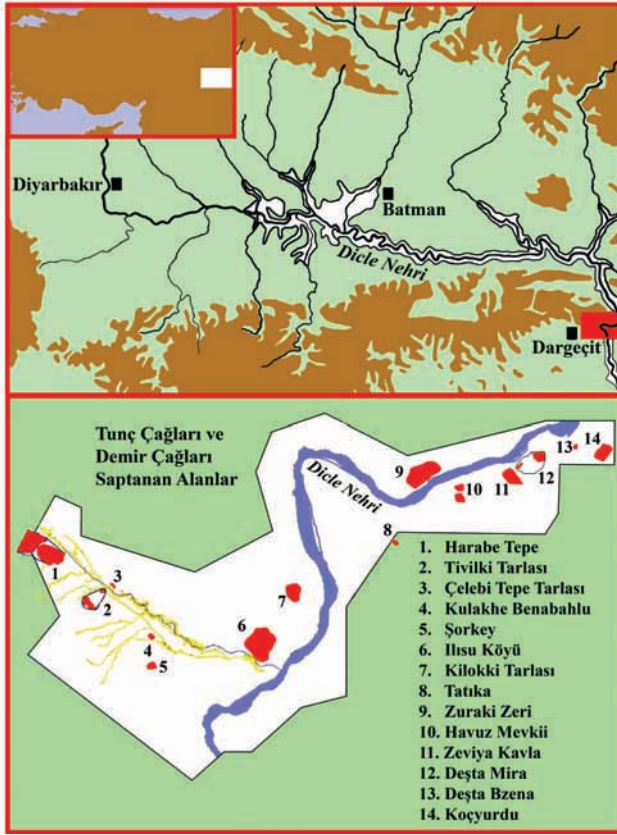
Sevin, V. 1995
İmikuşağı I. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Summers, G.D. 1993
Tille Höyük 4. The Late Bronze Age and the Iron Age Transition-Geç Bronz Çağ ve Geç Bronz Çağından Demir Çağına Geçiş. The British Institute of Archaeology, Ankara.

Şenyurt, Y. 2006
Büyükkardıç, Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları 2, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi, Ankara.

Tekin, H. 2004
“Hakemi Use 2001 Yılı Kazısı İlk Sonuçları”, N. Tuna vd. (yay.) *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak*

- Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*: 425-462. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Uysal, B. 2006
“Kertvin, Nusaybin Bölgesi’nde Bulunan Önemli Bir Ninive 5 Merkezi”, A. Erkanal vd. (yay.) *Hayat Erkanal’a Armağan Kültürlerin Yansıması*: 746-758. Homer, İstanbul.
- Velibeyoğlu, J., A. Schaner ve Ş. Schaner 2002
“Botan Vadisi ve Çattepe (Tilli) Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları”, N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (yay.) *İlsu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*: 783-836. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TAÇDAM, Ankara.
- Wagstaff, J.M. 1985
The Evolution of Middle Eastern Landscapes: An Outline to A.D. 1840. Croom Helm, London.
- Wilhelm, G. 1989
The Hurrians. Aris & Phillips Ltd., Wiltshire.
- Wilkinson, T.J. 1993
“Linear Hollows in the Jazira, Upper Mesopotamia”, *Antiquity* 67: 548-562.
- Wilkinson, T.J. 1994
“The Structure and Dynamics of Dry-Farming States in Upper Mesopotamia”, *Current Anthropology* 35/5: 483-520.
- Wilkinson, T.J. 1995
“Late Assyrian Settlement Geography in Upper Mesopotamia”, M. Liverani (yay.) *Neo-Assyrian Geography*: 139-160. Università di Roma “La Sapienza”, Quaderni di Geografia Storica 5, Università di Roma, Roma.
- Wilkinson, T.J. 2003
“Archaeological Survey and Long-Term Population Trends in Upper Mesopotamia and Iran”, N.F. Miller ve K. Abdi (yay.) *Yekibud Yekinabud. Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*: 39-59. University of California Press, Los Angeles.
- Winn, M.M. 1980
“The Early Iron Age Pottery”, M.N. Van Loon (yay.) *Korucutepe 3, Studies in Ancient Civilisations*: 155-175. North-Holland Publishing Company, Amsterdam.
- Yakar, J. 2000
Ethnoarchaeology of Anatolia. Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages. Graphit Press, Jerusalem.
- Zablocka, J. 1986
“Der Haushalt der Neuassyrischen Familie”, *Oikumene* 5: 43-49.

Res. 1. Ilisu Barajı inşaat sahasındaki araştırma alanının konumu
Fig. 1. Location of the Survey Area within the Construction Area of the Ilisu Dam

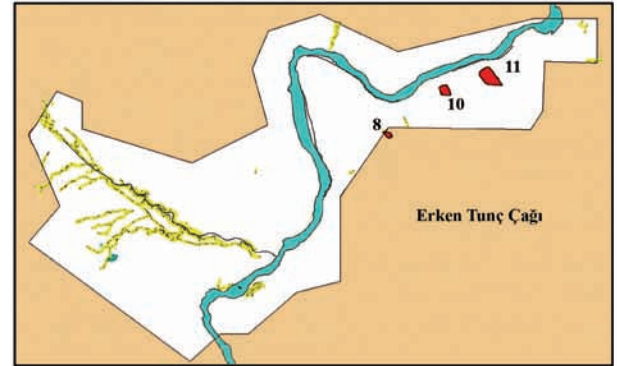
Res. 2. Harabe Tepe. Güneydoğudan görünüm (Bkz. Res.1, No.1)
Fig. 2. Harabe Tepe from the Southeast (see: Fig 1, no. 1)

Res. 3. Ilisu Höyüğü. Güneybatıdan görünüm (Bkz. Res. 1, No. 6)
Fig. 3. Ilisu Höyüğü from the Southwest (see: Fig 1, no. 6)

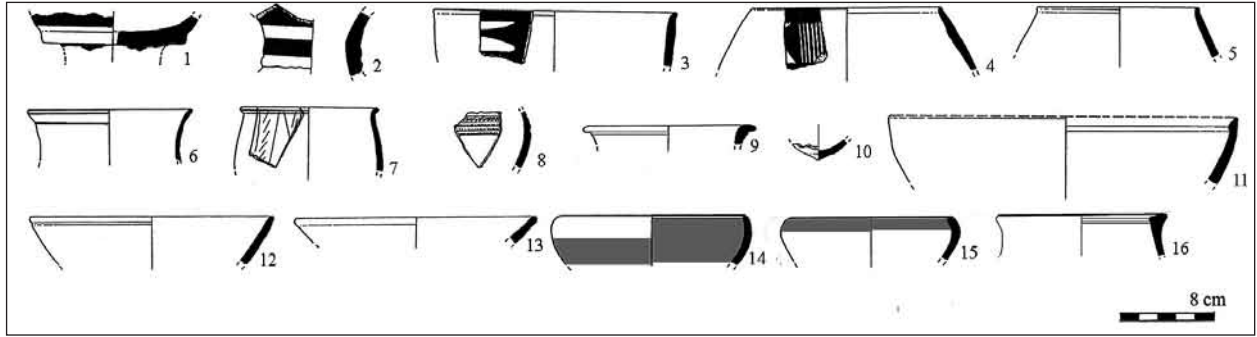
Res. 4. Zuraki Zeri. Doğudan görünüm (Bkz. Res. 1, No. 9)
Fig. 4. Zuraki Zeri from the East (see: Fig 1, no. 9)

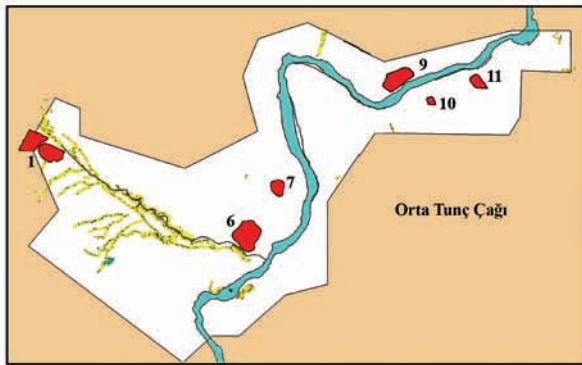
Res. 5. Araştırma alanında Erken Tunç Çağı merkezleri
Fig. 5. Early Bronze Age Sites in the Survey Area

Res. 6. Erken Tunç Çağı seramiği: Tatika yüzey buluntuları
Fig. 6. Early Bronze Age Pottery: surface findings from Tatika

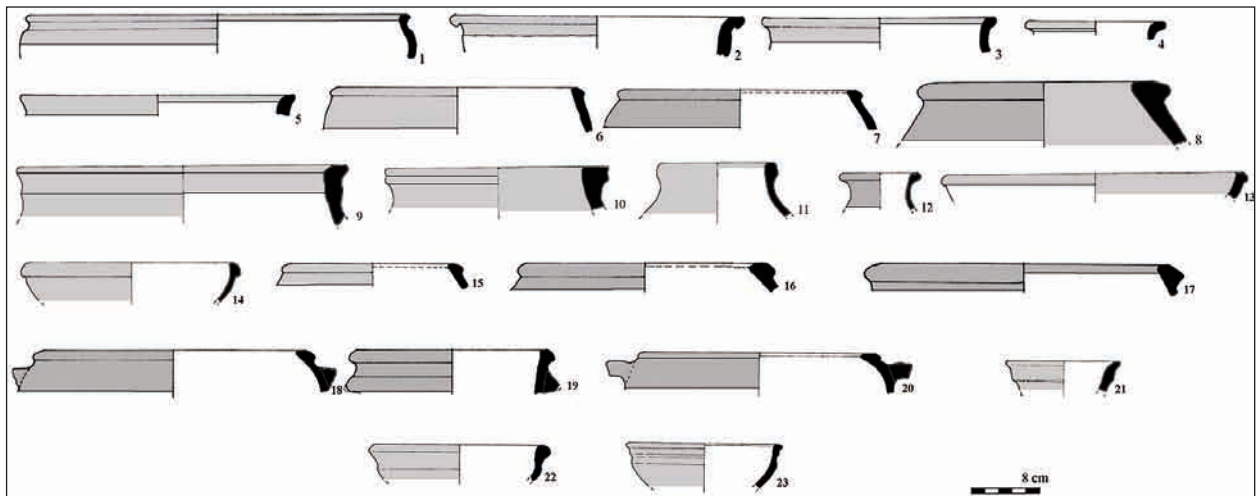
Res. 7. Erken Tunç Çağı seramiği (Bkz. Katalog)
Fig. 7. Early Bronze Age pottery (See Catalogue)

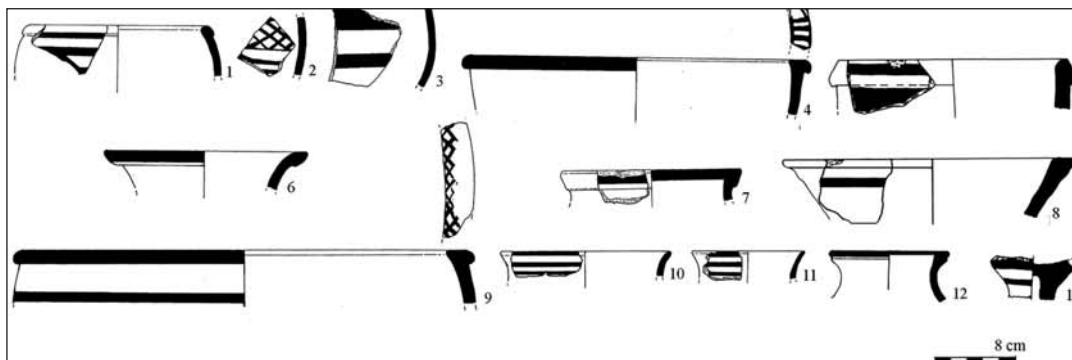
Res. 8. Araştırma alanında Orta Tunç Çağı merkezleri
Fig. 8. Middle Bronze Age sites in the survey area

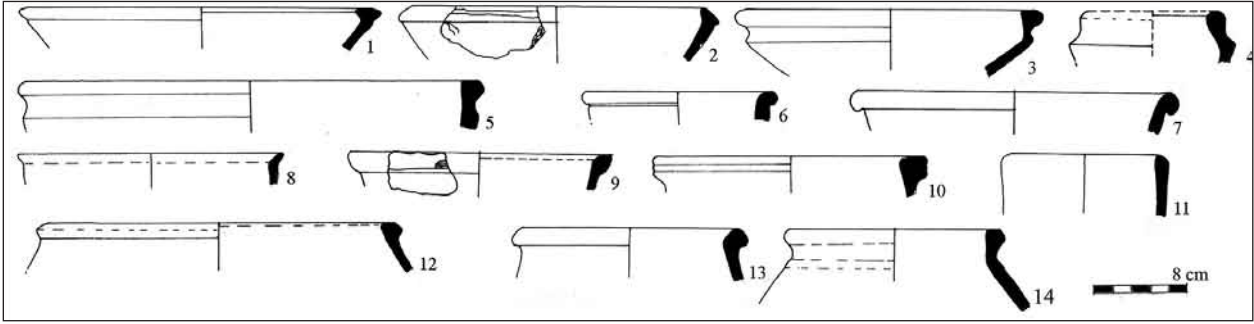
Res. 9. Orta Tunç Çağı seramiği
Fig. 9. Middle Bronze Age pottery

Res. 10 Orta Tunç Çağı seramiği: kırmızı-kahverengi astarlı grup
Fig. 10. Middle Bronze Age pottery: red brown wash ware

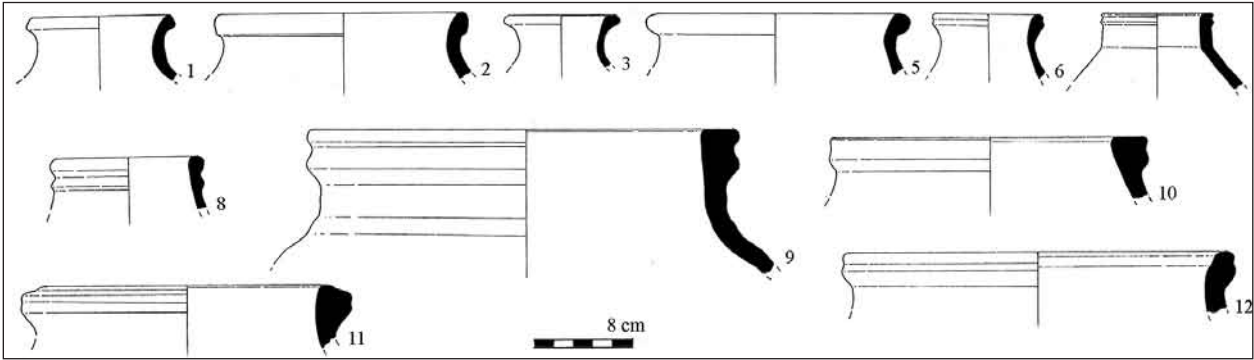

Res. 11. Orta Tunç Çağı seramiği: Habur Boyalıları
Fig. 11. Middle Bronze Age pottery: Khabur Painted Ware

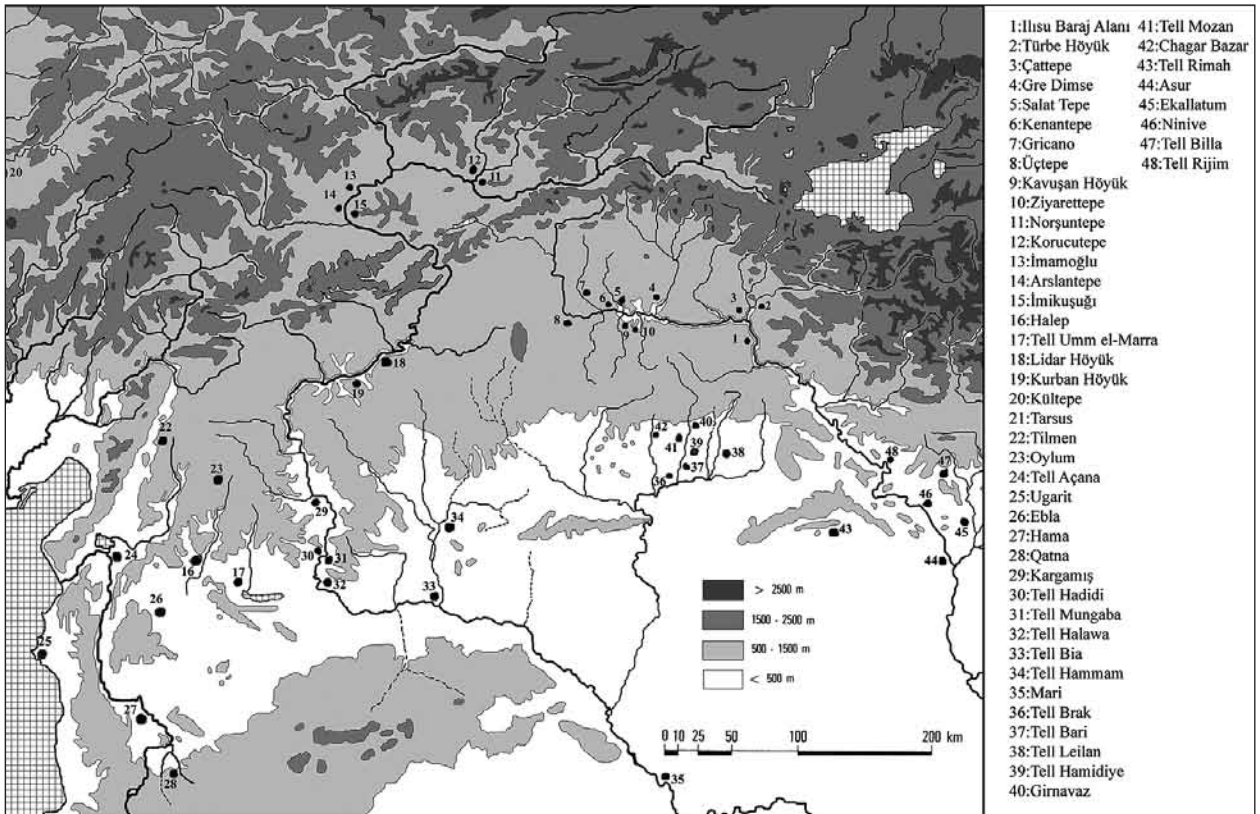
Res. 12. Orta Tunç Çağı seramiği: monokrom seramik

Fig. 12. Middle Bronze Age pottery: monochrome ware

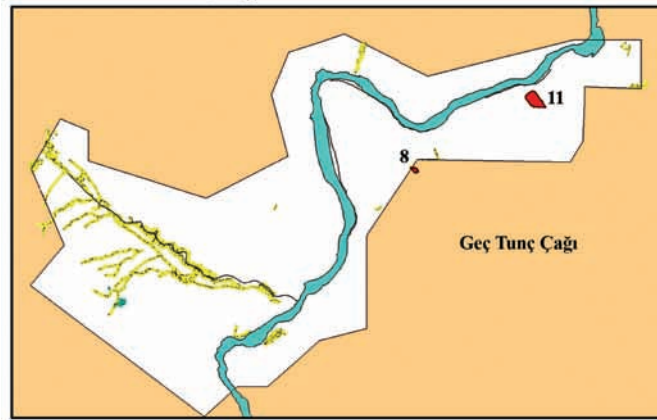
Res. 13. Orta Tunç Çağı seramiği: monokrom seramik

Fig. 13. Middle Bronze Age pottery: Monochrome Ware

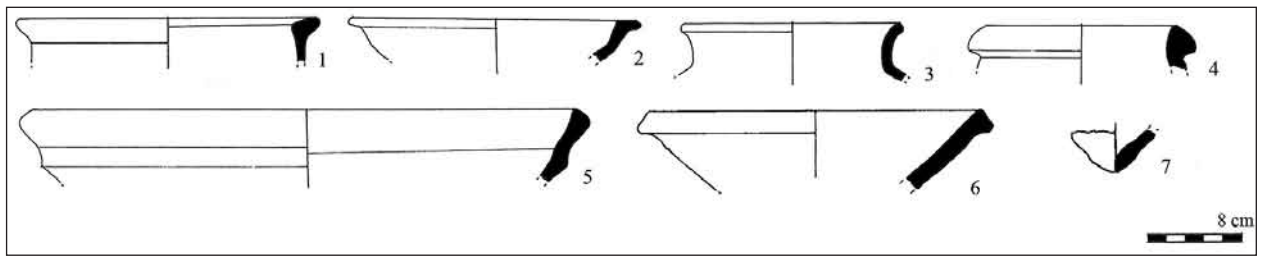

Res. 14. Orta Tunç Çağı seramiğinin yayılım alanı

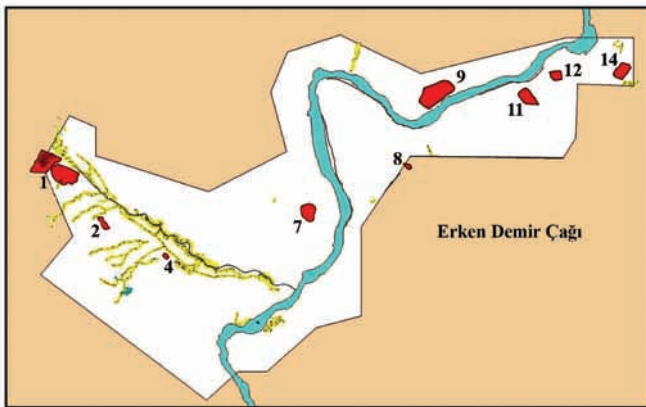
Fig. 14. Distribution of the Middle Bronze Age wares

Res. 15. Araştırma alanında Geç Tunç Çağı merkezleri
Fig. 15. Late Bronze Age sites in the survey area

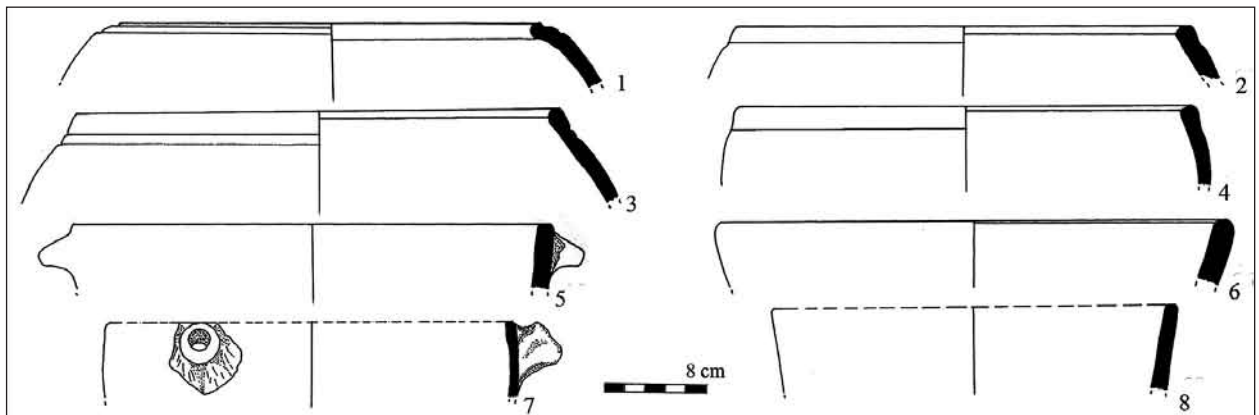
Res. 16. Geç Tunç Çağı seramiği
Fig. 16. Late Bronze Age pottery

Res. 17. Araştırma alanında Erken Demir Çağı merkezleri
Fig. 17. Early Iron Age sites in the survey area

Res. 18. Erken Demir Çağı seramiği
Fig. 18. Early Iron Age pottery

Res. 19. Erken Demir Çağı seramiği
Fig. 19. Early Iron Age pottery